فهرست

آثار خطی شیخ مفید

در

کتابخانهٔ آیة الله العظمی مرعشی نجفی (قده)

قم

رضا مختاری حسین شفیعی

کتابشنا
۴
۱
۲۷

کتابخانه عمومی
حضرت آیة الله العظمی مرعشی نجفی قم

قیمت ۲۵۰ ریال

کتابخانه تخصصی
تاریخ اسلام و ایران

فهرست

آثار خطی شیخ مفید

در

کتابخانه آیة الله العظمی مرعشی نجفی (قده)

قم

رضا مختاری   حسین شفیعی

شناسنامه کتاب

■ نام کتاب :فهرست آثار خطّی شیخ مفید در کتابخانه آیة‌الله العظمی مرعشی نجفی □

■ نویسنده : رضا مختاری ، حسین شفیعی □

■ ناشر : کتابخانه آیة الله العظمی مرعشی نجفی(قده) □

■ حروفچینی : میلاد □

■ چاپ : صدر □

■ تاریخ انتشار : ۱۴۱۳ ـ چاپ اول □

■ تعداد : ۱۰۰۰ نسخه □

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحیم

کتابشناسی و نسخه شناسی کتابهای دستنویس اسلامی و تنظیم فهرست دقیق آنها کاری بس دشوار و نیاز به تخصّص و تجربه فراوان دارد. از سوئی نیاز روز افزون محقّقان و اندیشمندان جهت دسترسی سریع به منابع و مآخذ موجود وظائف مسئولان مراکز تحقیقاتی بویژه کتابخانه‌هائی را که دارای گنجینه‌های نفیس و بزرگ اسلامی هستند دو چندان ساخته است. از سوی دیگر متأسفانه بنا بر عللی که جای بحث آن در این مختصر نیست کار شناسائی کامل نسخه‌های خطی در کشور اسلامی ما نه تنها به انجام نرسیده است بلکه طبق یک برآورد که از سوی صاحب نظران ارائه می‌شود نیمی از آثار بر جای مانده از دانشمندان متقدم و متأخر در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی که از آفات زمان مصون مانده تاکنون فهرست نشده است.

اکنون که ضرورت این مهمّ بتدریج آشکار می‌شود، این کتابخانه بمنظور تحقّق بخشیدن به آرمانهای بنیانگذار و مؤسّس خود مرجع عالیقدر فقید شیعه حضرت آیة الله العظمی مرعشی نجفی قدّس سرّه الشریف لازم می‌داند تا از هر کوششی در حدّ توان دریغ ننموده و با برپائی نمایشگاههائی در مقاطع مختلف از ذخائر فرهنگی و اسلامی و یا با انتشار فهرست‌های گوناگون گام مؤثری را جهت

اشاعه فرهنگ و معارف اسلامی بویژه احیای تفکر شیعی بردارد.

کنگره هزاره شیخ بزرگوار مفید اعلی الله مقامه الشریف فرصت مناسبی است که کتابخانه با ارائه فهرست حاضر که با تلاش پیگیر و مستمرّ دانشمند ارجمند جناب حجة الاسلام آقای رضا مختاری و همکار محترم ایشان فاضل گرامی آقای حسین شفیعی آماده گردیده می‌تواند بهمین مناسبت تقدیم علاقمندان نماید. با تشکر از ایشان که در اندک فرصت این کار فنّي را بخوبی به انجام رسانیده‌اند ذکر این نکته را ضرور می‌داند که آثار معرفی شده در این دفتر برگرفته از بیست جلد فهرست کتابهای خطی کتابخانه که تاکنون چاپ شده می‌باشد، بدیهی است که در میان دو سوم دیگر کتابهای خطی موجود کتابخانه که تاکنون فهرست نشده آثار دیگری از شیخ وجود دارد و انشاء الله در فرصتی دیگر به معرفی آنها در دفتر دوم پرداخته خواهد شد.
والسلام.

سید محمود مرعشی نجفی

متولی و سرپرست کتابخانه و واحدهای تابعه

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

أيْنَ الفؤاد الندبُ غير مضعَّفٍ   أينَ اللِسانُ الصَعْبُ غير مُفَلَّلِ
كم قد ضَمَمْتَ لدينِ آلِ محمّدٍ   مِنْ شارِدٍ وهَدَيْتَ قَلْبَ مُضَلَّلِ
يا ثاوياً وسّدت منه في الثّرىٰ   عَلَماً يَطولُ به البقاءُ و إنْ بُلِي
ما كنتُ، قبلَ أراكَ تُقْبَرُ، خائفاً   مِنْ أن تُواريٰ هَضْبَةٌ بالجَنْدَلِ
ما خِلْتُ قبلَكَ أنّ خُدْعَةَ قانِصٍ   تَلِجُ العَرينَ وراءَ لَيْثٍ مُشْبِلِ
أو أنّ كَفَّ الدَهْرِ يَقْوىٰ بَطْشُها   حتّى تَظَفَّرَ في ذُؤابةِ يَذْبُلِ[1]

ـ از آن دل پر توان و دانای تو که هیچ ناتوانی نمی‌شناخت و از آن زبان نیرومند و رسایت که هیچ سستی نمی‌گرفت، پس از تو، از کجا و از که باید نشانه جست؟

ـ ای درگذشتهٔ بزرگ! تو چه بس دلیلها که از هر سوی برای إحیای دین آل محمد گردآوری و چه بس دلهای گمراه گشته را به راه بازگرداندی.

ـ ای در دل خاک آرمیده! تو آن درفش افراشته و به جاودانگی پیوسته‌ای، که هیچگاه گذر روزگاران نیاردت فرسود.

ـ پیش از آنکه بنگرم که تو را به خاک می‌سپارند از این بیم نداشتم که روزی کوهی را با

---

۱ ـ «الغدیر» ج ٤، ص ۲۵۹ ـ ۲٦۰.

خاک و سنگریزه بتوانند پوشید.
- پیش از درگذشت تو در پندارم نمی‌گذشت که دامگذاران بتوانند به سوی کُنامِ شیرانِ درکنارِ بچهٔ خویش خفته دست یازند.
-آری، نمی‌یارستم پنداشت که دست روزگار آن توان بیابد که در قلّهٔ دماوند[۲] آویزد و آن را واژگون ساختن تواند[۳]!

ابیات بالا از قصیدهٔ بلند شاعر بزرگ شیعی ابوالحسن مهیار دیلمی در رثای «مشعلِ بزرگِ هدایت و ابلاغ»، «معلّمِ امّت»، «ستیغِ افراشتهٔ حق و فضیلت»، «مرزبانِ بزرگِ حماسهٔ جاوید» و «دجلهٔ پر خروش عقل و اندیشه»[۴] ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان بغدادی معروف به شیخ مفید است که در آثارش قوّتِ استدلال، شیوایی بیان، تحقیق، تتبّع، سوز درونی و غیرت دینی موج می‌زند و مایهٔ اعجاب می‌شود.

از این دانایِ بزرگ سخت کوش میراثِ علمیِ عظیمی بر جای مانده که بخش عمده‌ای از آن به دست ما رسیده است. و این همه، نتیجهٔ کار مداوم و بهره‌وری از الطاف خاصّ حضرت وصیّ و فرزند بزرگوارش حضرت بقیة الله (سلام الله وصلواته علیهما) بوده است.

ابویعلی جعفری داماد شیخ مفید در باره‌اش گفته است:

ما کان المفید یَنام من اللیل إلاّ هجعةً، ثمّ یقوم، یُصلّي أو یُطالِع أو یدرّس أو یتلو

---

۲ ـ در اصل، «یَذْبُل» است از کوههای معروف عرب، در ترجمه به جای آن، «دماوند» گذاشته شد.
۳ ـ «حماسهٔ غدیر» ص ۳۵۳ ـ ۳۵٤.
٤ ـ تعبیرهای داخل گیومه همگی برگرفته از جناب استاد محمدرضا حکیمی است در کتاب «میر حامد حسین».

القرآن.[۵]

ـ مفید بجز پاسی از شب نمی‌خفت، آنگاه بر می‌خاست و نماز می‌گزارد یا مطالعه یا تدریس می‌کرد، یا قرآن می‌خواند.

امسال هزارمین سال درگذشت این مُصلح الهی است. به همین مناسبت، حدود دو سال پیش، به امر مقام معظّم رهبری آیة الله خامنه‌ای (دام ظلّه العالی) مقرّر شد کنگرهٔ جهانی هزارهٔ شیخ مفید به سال ۱۴۱۳ (امسال) در قم برگزار شود. و مسؤولیت برپایی آن را اساتید محترم حضرات حجج اسلام آقایان: امینی، استادی و مسعودی برعهده گرفتند. چند ماهی پیش، استاد گرامی حجة الاسلام و المسلمین استادی ـ که بیشترین کارهای مقدماتی کنگره را تاکنون انجام داده‌اند ـ و نیز حجة الاسلام و المسلمین سید محمود مرعشی سرپرست کتابخانهٔ مرحوم آیة الله العظمی مرعشی (طَیَّبَ الله رمسه) به بنده فرمودند که فهرست آثار موجود شیخ مفید درکتابخانهٔ مذکور را بنویسم. با اینکه این پیشنهاد مصادف با ایّام درسی حوزه علمیه و اشتغال به تحصیل، و از سوی دیگر در فهرست نگاری بضاعتم مزجاة بود، به لحاظ حقوقی که این دو بزرگوار بر بنده دارند، چاره جز امتثال ندیدم و بناچار پذیرفتم، و برغم میلِ باطنیم به فهرست نگاری، به کار مشغول شدم که اثر حاضر نتیجهٔ آن است.

در اینجا تذکر چند نکته سودمند و بلکه لازم است:

۱) کتابخانه دارای بیش از بیست و پنج هزار نسخهٔ خطی است که تاکنون تنها هشت هزار نسخهٔ آن در بیست جلد ـ در هر جلد چهارصد نسخه ـ فهرست شده است. بنای کار ما ـ به دستور سرپرست محترم کتابخانه ـ صرفاً معرفی نسخه‌هایی بود که شناسایی، و در این بیست جلد فهرست شده است، و طبعاً در میان انبوه

۵ ـ «لسان المیزان» ج۵، ص ۳٦۸.

نسخه‌های فهرست نشده، کتابهایی از شیخ مفید وجود خواهد داشت که هنوز شناسایی نشده است. تنها سه مجموعهٔ خطّی که در فهرست بیست جلدی معرفی نشده و فاقد شماره است در این اثر معرفی شد. همچنین تاکنون دو جلد فهرست از نسخه‌های عکسی کتابخانه ـ در هر جلد پانصد نسخه ـ منتشر شده که هیچیک از آثار شیخ مفید در میان آنها نیست؛ ولی در بین نسخه‌هایِ عکسیِ فهرست نشده به یک نسخهٔ «أقسام مولی في اللسان» تألیف شیخ مفید برخوردیم که در کتاب حاضر آن را معرفی کرده‌ایم.

۲) روش این فهرست ذکر نام کتابها و رساله‌ها به ترتیب حروف الفباست و مشخصات کتابشناسی و نسخه شناسی هر اثر ذیل نامِ صحیح و یا مشهور آن ذکر، و از عناوین دیگر به عنوانِ مذکور ارجاع شده است.

۳) مجموعه‌هایی که دارای بیش از یک اثر از شیخ مفید است، در نخستین معرّفی، نسخه‌شناسی کامل آنها ذکر شد، و ـ برای پرهیز از تکرار ـ در موارد بعدی به حدّ لازم نسخه‌شناسی اکتفا، و به ذیل عنوانی که نسخه شناسیِ کامل آنها آمده ارجاع شد. مثلاً به دنبال نسخه شناسی بسیاری از آثار، این عبارت دیده می‌شود:

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانیة».

یعنی مشخصاتِ کاملِ نسخه‌شناسی اثر مورد نظر به هنگام شناساندن نسخه‌های «أجوبة المسائل الصاغانیة» ذکر شده است.

۴) گاهی آغاز نسخه‌ها بیش از حدّ معمول در فهرست‌نگاری نقل شده است و این بدان علت بوده است که آغاز آن آثار بهتر از هر سخن دیگری محتوای آنها را تبیین می‌کرده است.

۵) هر جا بطور مطلق «فهرست کتابخانه» ذکر شده، منظور فهرست بیست جلدی همین کتابخانه تألیف جناب آقای سید احمد حسینی اشکوری است.

۶) در این فهرست، نسخه‌های متعدد یک اثر به ترتیب شمارهٔ ثبت در کتابخانه معرفی شد نه جهات دیگر، مثلاً نسخهٔ شمارهٔ ۷۸ پیش از شماره ۲۴۳ شناسانده شد با اینکه شمارهٔ ۲۴۳ قدیمی‌تر و ارزنده‌تر است.

۷) مجموعه‌هایی که حاوی بیش از یک اثر از شیخ مفیدند، هر یک از آثار ضمن آنها در جای طبیعی خود معرفی شد، نه به لحاظ چگونگی قرارگرفتن در مجموعه.

۸) آثار موجود شیخ مفید کلاً حدود ۴۵ عنوان است که ـ همچنانکه می‌بینید ـ ۳۲ عنوان آن در کتابخانه هست. تازه، این ۳۲ عنوان بجز آثاری است که خودِ آنها امروزه در دست نیست ولی چکیده یا بخشی از آنها در ضمن آثار دیگران در دست است، مانند «المسألة ا لكافية» و «التذكرة بأُصول الفقه» که بخشی از اوّلی در «بحارالأنوار» (مجلّد هشتم چاپ قدیم) و جکیدهٔ دوّمی در «کنز الفوائد» کراجکی (ج ۲، ص ۱۵ ـ ۳۰) آمده، و نسخه‌های «بحارالانوار» و «کنز الفوائد» هم در کتابخانه موجود است.

بنابر این عمدهٔ آثار شیخ مفید در این کتابخانه هست. افزون بر اینکه برخی از نسخه‌های خطی کتابخانه، قدیمی‌ترین نسخهٔ موجودِ شناخته شدهٔ آثار مفید به شمار می‌آیند مانند نسخهٔ شمارهٔ ۱۱۴۴ «الإرشاد» مورّخ ۵۶۵، و تعدادی از رساله‌های ضمن مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳.

۹) در نگارش این فهرست از دو کتاب فراوان استفاده شد: یکی فهرست بیست جلدی کتابخانه؛ و دیگری «آثار موجود شیخ مفید» نوشتهٔ جناب آقای شیخ محمدمهدی صباحی.

۱۰) به سه کتاب «رجال نجاشی»، «فهرست شیخ طوسی» و «معالم العلماءِ» ابن شهرآشوب، فراوان ارجاع داده شد. «رجال نجاشیِ» مورد مراجعه چاپ دفتر انتشارات اسلامی است که بهترین چاپِ آن محسوب می‌شود. و از «فهرست شیخ»

چاپ نجف، و نیز «معالم العلماء» چاپ نجف استفاده شد که شرح حال شیخ مفید در آنها ـ به ترتیب ـ در ص ۱۵۸ و ۱۱۳ ـ ۱۱۴ آمده است، و در جای جای ارجاعات به این دو کتاب، از ذکر شمارهٔ صفحه ـ به جهت اختصار و نیز عدم لزوم ـ خودداری شد.

فرجامِ سخن اینکه: دوست فاضل روحانی جناب آقای شیخ حسین شفیعی، دست نوشته‌های آشفته و درهم مرا ویراستند و آن را با خط زیبای خویش از سواد به بیاض آوردند و در حقیقت، این اثرِ ناقابلْ تألیفِ مشترک هر دوی ماست. از این دوست دیرینه بسی سپاسگزارم و خود را مدیون لطف بی‌شائبهٔ ایشان می‌دانم. و به روان پاک آیة الله العظمی مرعشی، که این کتابخانهٔ عظیم را با عمری تلاشِ پی‌گیر و تحمّل مرارتها و مشقتهای بسیار بنیان نهاد، درود می‌فرستم.

رضا مختاری

نیمهٔ شعبان المعظّم ۱۴۱۳ هـ ق

۷۱/۱۱/۱۸ هـ ش

(۱)

«أجوبة المسائل السروية»

در رجال نجاشی و نیز فهرست شیخ طوسی از این رساله، با این نام و مانند آن یاد نشده است؛ ولی ابن شهرآشوب در معالم العلماء با نام «المسائل السروية» از آن یاد کرده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی هم عنوان «جوابات المسائل السروية» بر آن نهاده («ذریعه» ج۵، ص۲۲۲)، و از عنوان «المسائل السروية» به آن ارجاع داده است («ذریعه» ج ۲۰، ص۳۵۱).

نجاشی به هنگام یاد کردن کتابها و رساله‌هایی مانند این رساله تعبیر «أجوبة...»، «جوابات...» و «المسائل...» به کار برده است مانند:

- «الأجوبة عن المسائل الخوارزمية» (ص ۴۰۲)؛
- «جوابات أبي جعفر القمّي» (ص ۴۰۰)؛
- «جوابات أبي الحسن النيسابوري» (ص ۴۰۰)؛
- «جوابات مسائل اللطيف من الكلام» (ص ۴۰۰)؛
- «جوابات أهل الدينور» (ص ۴۰۰)؛
- «جوابات أهل الموصل في العدد والرؤية» (ص ۴۰۱)؛

- «المسائل الصاغانية» (ص ۳۹۹)؛
- «المسائل الحرّانية» (ص ٤٠٢)؛
- «المسائل الواردة عن أبي عبدالله محمد بن عبدالرحمن الفارسي...» (ص ٤٠٢).

ولی نگارنده، در عنوان این رساله و همانند آن تعبیر «أجوبة...» به کار برده‌ام و از عنوان «جوابات...» و «المسائل...» به «أجوبة...» ارجاع داده‌ام. البته تعبیراتی مانند «المسائل السروية» و «المسائل الصاغانية» چندان دقیق و خالی از نوعی مجاز نیست، زیرا آنچه تألیف شیخ مفید است جوابهای این مسائل است نه خود آن. و خود شیخ مفید هم در کتاب «جمل» (ص ۷۳، چاپ جدید) از اینگونه آثارش با عنوان «الأجوبة عن المسائل...» یاد کرده است.

محتوای «أجوبة المسائل السروية»، یازده سؤال «شریف فاضل» از ساری ایران و پاسخهای شیخ مفید به آن سؤالهاست. مراد از «شریف فاضل» بدرستی دانسته نیست ولی شیخ مفید از وی به بزرگی یاد کرده است. این سؤالها که بیشتر کلامی است، و برخی هم صبغهٔ کلامی دارد در بارهٔ این امور است: رجعت و متعه، اشباح و خلقت ارواح، حقیقت ارواح و حقیقت انسان، مراد از حیات شهید پس از شهادت در آیهٔ لا تحسبنّ...، عذاب قبر، جبر، اختلاف فقها، عدم تحریف قرآن، ازدواج دختر حضرت وصی (علیه‌السلام) با عمر، خروج مرتکب کبائر از جهنم.

شیخ مفید در این اثر، برخی از دیگر آثارش را نام برده است که البته از جهات مختلف برای بررسی آثار و حیات وی مفید است. مثلاً در پاسخ سؤال هشتم می‌گوید:

الف) «وقد أجبتُ عن كثير من الأخبار المختلفة في مسائل ورد عليّ بعضها من نيسابور»؛

ب) «و بعضها من الموصل»؛

ج) «و بعضها من فارس»؛

د) «و بعضها من ناحية تُعْرَف بمازندران...»؛

ه) «و أوْدَعْتُ في كتاب التمهيد أجوبةً عن مسائلَ مختلفةٍ...»؛

و) «وذكرتُ مثلَ ذلك في كتاب «مصابيح النور في علامات أوائل الشهور»»؛

ز) «وأجبتُ عن المسائل الّتي كان ابن الجنيد جمعها وكتبها إلى اهل مصر، و لقّبها بالمسائل المصرية، وجعل للأخبار فيها أبواباً، وظنّ أنّها مختلفة في معانيها، ونَسَب ذلك إلى قول الأئمّة (عليهم السلام) فيها بالرأي؛ وأبطلتُ ما ظنّه في ذلك وتَخَيّله، وجمعتُ بينَ معانيها...».

و در آخرين سؤال گويد:

«وقد أمليتُ في هذا المعنى كتاباً سمّيتُه الوعد والوعيد».

شيخ مفيد در پاسخ سؤال هشتم اشاره‌اى به آثار ابن جنيد كرده و مى‌گويد:

«فأمّا كُتُبُ أبي علي بن الجنيد فقد حَشاها بأحكامٍ عمل فيها على الظن، واستعمل فيها مذهبَ المخالفين والقياس الرذل، فخلط بين المنقول عن الأئمة (عليهم السلام) و ما قاله برأيه، ولم يفرد أحدَ الصنفينِ من الآخَر...».

* اين رساله، سالها پيش در نجف و سپس در قم چاپ شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله وحمد له ـ: «وبعد فقد وَصَلَني المدرج المنطوي على المسائل من جهة السيد الشريف الفاضل (أطالَ الله عمره)... ووقفتُ على جميعها، وضاقَ المدرجُ عن إثبات أجوبتها، فأمليتُ ذلك في...».

انجام: «إنْ وَصَلَ إلى السيد الشريف الفاضل الخطير (أدام الله رفعته) أغناه ـ عن غيره ـ هذا الكتاب من الكتب إنْ شاءالله في المعنى».

یک ● رسالهٔ بیست و دوم از مجموعهٔ شماره ۷۸[۱]

نسخ کم غلط، کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم. (احتمالاً سدهٔ یازدهم) ولی طبق قرائنی مسلّم است که از روی مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳ همین کتابخانه کتابت شده است. مجموع رساله‌ها و کتابهای ضمن این مجموعه (دارای ۱۷۹ برگ) تألیف شیخ مفید است که هر یک در جای خود، در این فهرست معرفی شده است. عناوین به شنگرف، و ندرةً در حاشیه تصحیح شده.

بر روی برگ اوّل مجموعه، فهرست رساله‌ها و کتابهای موجود ضمن آن، به خط کاتب مجموعه، همراه این یادداشت به خط مرحوم آیة الله مرعشی نجفی (قدس سرّه) دیده می‌شود: «هذه مجموعة من رسائل شیخنا أبي عبدالله محمّد بن النعمان المفید (قدس سره). والنسخة نفیسة جدّاً، شهاب‌الدین الحسیني المرعشي النجفي».

۷ برگ، از برگ ۱۷۳ تا ۱۷۹ ، ۱۷ سسطری، ۱۸/۵ × ۱۲ سم.

این نسخه فاقد این قسمتهاست: سؤال و جواب سوم، چهارم و یازدهم؛ مقدّمهٔ رساله و تتمّهٔ پاسخ سؤال اول در حدود یک صفحه و نیم؛ سؤال و جواب دوم ـ به استثنای ۹ سطر از پاسخ سؤال دوم.[۲]

آغاز موجود ـ بعد از بسمله ـ: «المسألة الأُولى: ما قول الشیخ المفید أطال الله بقاه، وأدام تأییده وعلاه، وحرس مهجته وأقرّ عیون الشیعة بنضارة أیامه...».

انجام موجود: «الأجوبة الثلاثة عن تزویج النّبي (صلی الله علیه وآله) لعثمان بکلّ واحد منها کافٍ لنفسه، مستغنٍ عمّا سواه، والله الموفّق للصواب».

---

۱ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۹۷، این رساله، به پیروی از یادداشت روی برگ اول مجموعه و نیز برگ اول رساله، «أجوبة المسائل العکبریّة» پنداشته شده، حال آنکه «أجوبة المسائل السرویة» است.

۲ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۹۷، در توضیح افتادگیهای این نسخه، اشتباه رخ داده است.

دو ● رسالهٔ سی‌ام از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۲۷[۳] ربیع‌الاخر ۱۰۵٦ (صفحهٔ پایان مجموعه) ولی پایان «أجوبة المسائل السروية» تاریخ ۲۵ ربیع‌الأول ۱۰۵٦ دارد (برگ ۱۹۰)، در حاشیه تصحیح شده است، و در پایان رسالهٔ سیزدهم (برگ ۸۹) تصریح شده که با نسخه‌ای که خالی از غلط نبوده مقابله شده است و در پایان رسالهٔ چهاردهم (برگ ۹۸) تاریخ مقابله صفر ۱۰٦۳ دیده می‌شود.

روی برگی در آغاز این مجموعه، فهرست رساله‌های آن همراه این یادداشت به خط مرحوم آیةالله مرعشی نجفی (قدس سره) دیده می‌شود:

«هذه المجموعة الشريفة انتقلت إليّ من أسلافي الطاهرين، وكانت تدور في أيديهم سنين عديدة ورثها الخلف عن السلف. حرّره العبد شهاب‌الدين الحسيني المرعشي النجفي ۱۳٤۰».

نیز بر روی برگ اول، یادداشت تملک «ابن رضي الدين محمد الهروي محمد مهدي عُفي عنهما بحرمة ا لوصي» با مهری مربع شکل دیده می‌شود.

۱٤ برگ، از برگ ۱۷۷ تا ۱۹۰، ۲۳ سطری، ۲۵/۵ × ۱۳ سم.

این نسخه، بخشی از پاسخ سؤال دوم، ونیز همهٔ سؤال و جواب سوم و چهارم را فاقد است.

سه ● رسالهٔ سوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۳٦۹٤[٤]

نسخ بسیار مغلوط، کاتب نامعلوم، پشت برگ ۵۰ (پایان رسالهٔ هشتم مجموعه)[۵]

---

۳ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲۸۸، ۱۷ ربیع‌الثانی ذکر شده که البته اشتباه است.

٤ ـ در این مجموعه رسالهٔ «شرح الباقيات الصالحات»، تألیف شهید اول، هم کتابت شده ولی، برغم ذکر آن در آغاز و فهرست مجموعه، در «فهرست کتابخانه» ج ۱۰، ص ۹۲ ـ۹٦؛ نامی از آن به میان نیامده است.

۵ ـ نه رسالهٔ هفتم، چنانکه در «فهرست کتابخانه» ج ۱۰، ص ۹٦ آمده است.

تاریخ کتابت ۱۰۵٦ دیده می‌شود (احتمال می‌رود تاریخ کتابت نسخه‌ای باشد که این مجموعه از روی آن کتابت شده نه تاریخ خود مجموعه). در آغاز، روی برگی، فهرست مجموعه به خط صدر الأفاضل دانش، و تملّک وی به سال ۱۳۱۱ و نیز مهر بیضوی او «العبد المذنب لطفعلي بن محمدکاظم» و نیز تملّک ریخان الله موسوی به تاریخ ۱۳۲۱ و مهر بیضوی وی: «العبد ریحان الله الموسوی» دیده می‌شود.

۹ برگ، از برگ ۱۲ تا ۲۱، سطور مختلف، ۲۰/۵ × ۱۷ سم.

چهار ● رسالهٔ سوم از مجموعهٔ شمارهٔ ٤۰۸۷

نسخ محمدهادی بن سلیمان جیلاني، در ماه رجب ۱۱۱۷ (پایان رسالهٔ اول مجموعه، برگ ٤٤)؛ ربیع الأول ۱۱۱۹ (برگ ٤۷ مجموعه).

۵ برگ، از برگ ۵۹ تا ٦٤، سطور مختلف ۱۸/۵ × ۱۲ سم.

ضمن مجموعهٔ شمارهٔ ٤۰۸۷، از برگ ۵۹ تا ٦٤، سؤال و جوابِ دهم «أجوبة المسائل السروية» آمده، و بعد از آن فصلی افزوده شده است که در هیچیک از نسخه‌های دیگرِ این رساله، یافت نشد.

بدیهی است این قسمت، رسالهٔ دیگری از شیخ مفید نیست بلکه بخشی از آن، سؤال و جواب دهم «أجوبة المسائل السروية» است و فصلِ اضافی، بخشی از کتاب «استغاثه» (ص ۱۰۷ به بعد) کوفی است که ضمیمهٔ آن شده و در این مجموعه آمده است. این فصل اضافی هیچ بحث علمی ندارد و تنها حاوی یک روایت تاریخی طولانی است دالّ بر اینکه زینب و رقیه، دختران پیامبر(ص) نبوده‌اند بلکه دختران خواهر خدیجه (علیها سلام) بوده‌اند و... که چندان سازگاری با سبک آثار شیخ مفید ندارد.[٦]

٦ - چنانکه ملاحظه می‌شود رسالهٔ سوم این مجموعه، پرسش و پاسخ دهم «أجوبة المسائل السروية» است ←

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «المسائل المروية [كذا] من إملاء الشيخ الجليل المفيد أبي عبدالله محمد بن محمد بن النعمان، مسألة: ما قوله من [كذا] تزويج أميرالمؤمنين من عمر بن الخطاب، و تزويج النبي (صلى الله عليه وآله) ابنتاه [كذا] زينب و رقية من عثمان بن عفّان؟ الجواب: إنّ الخبر الوارد...».

آغاز فصل اضافه شده: «فصل: قدر رَوَتْ علماء أهل البيت (عليهم السلام) أنّ زينب و رقيّة ليستا بنتي رسول الله(ص) ولا بنتي خديجة...».

انجام فصل اضافه شده: «ثم يمتنع على سادات قريش وأشرافها، فعند ذوي الفهم والتحصيل معلوم أنّ خديجة لم تتزوّج غير رسول الله، وهي كانت بكراً، وما تزوّجتْ قبلَ رسول الله أحداً قطّ».

پنج ● رسالهٔ نهم از مجموعهٔ شمارهٔ ٧٦١٥[٧]

نسخ مغلوط، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت: سال ١٢٨٢، از روی نسخه‌ای مکتوب به سال ٦٧٦ (پایان رسالهٔ اولِ مجموعه، برگ ٢٨؛ البته رسالهٔ اول مجموعه، که از تألیفات شیخ مفید نیست، از روی نسخه‌ای مکتوب به سال ٦٧٦ نوشته شده و معلوم نیست رسالهٔ محل بحث نیز از روی چنان نسخه‌ای نوشته شده باشد). روی برگی در آغاز

← همراه با فصلی از «استغاثه» کوفی. ولی در «فهرست کتابخانه» ج ١١، ص ١٠٣ رسالهٔ مستقلی از شیخ مفید پنداشته شده و فهرست نگار عنوان «إنکاح امیرالمؤمنین ابنته من عمر» بر آن نهاده است.

٧ ـ اوّلاً در «فهرست کتابخانه» ج ٢٠، ص ١٧ رسالهٔ مورد بحث یعنی «أجوبة المسائل السروية» با عنوان «أجوبة المسائل العشر» معرفی شده، با اینکه پاسخ یازده سؤال است؛ ثانياً در «فهرست راهنما» ج ٢، ص ٣٥٤، «أجوبة المسائل العشر» (که منظور همین نسخه بوده است) عنوانی مستقل و جدای از «أجوبة المسائل السروية» دانسته شده؛ ثالثاً در «فهرست کتابخانه» ج ٢٠، ص ١٧، آخرین پرسش و پاسخ «أجوبة المسائل السروية»، بدون هیچ دلیل و نشانه‌ای در نسخه، رساله‌ای جداگانه با عنوان «المخلّدون في النار» پنداشته شده، و به سید مرتضی (قدس سرّه) نسبت داده شده است:

مجموعه، تملّک ۱۳۱۱ دیده می‌شود.

۹ برگ، از برگ ۱۰۷ تا ۱۱۵، ۲۳ سطری، ۲۲ × ۱۳/۵ سم.

شش ● رسالهٔ دهم از مجموعه‌ای فاقد شماره

این مجموعه هنوز فهرست ـ و شماره‌گذاری ـ نشده است.

نسخِ دوکاتب: ۱) عبدالله‌بن‌محمدحسن‌هشترودی‌تبریزی در سال ۱۳۳۶ ـ هنگامی که برای زیارت نیمهٔ رجب به کربلا مشرّف شده بوده ـ به امر محمد امین خویی؛ ۲) محمد امین خویی؛ از آغاز مجموعه تا برگ ۲۹ راکاتب اول، و از برگ ۳۰ تا آخر را کاتب دوم نوشته است.

بر روی برگ اول مجموعه، فهرست رساله‌های موجود در آن به خط مالک آن یعنی مرحوم محمد امین خویی، و در پایان آن نقش مهر وی: «من الأقلّ محمد أمین النجفي الخوئي» دیده می‌شود. کلّ مجموعه دارای ۷۰ برگ است و اکثر قریب به اتفاق آن رساله‌های شیخ مفید است.

۱٤ برگ، از برگ ۳۷ تا ۵۰، سطور مختلف، ۲۰ × ۱۳ سم. (بخشی از أجوبة المسائل السروية» در این نسخه در برگ ۱۷ تا ۱۹، و به دنبال آن بر روی برگ ۱۹، حدود ٦ سطر از پایان رسالهٔ «میراث النبي (صلّی الله علیه وآله) کتابت شده است).

(۲)

«أجوبة المسائل الصاغانية»

در رجال نجاشی (ص ۳۹۹) و فهرست شیخ طوسی و نیز برخی نسخه‌های خطی، از این رساله با عنوان «المسائل الصاغانیة» یاد شده است. ولی در «ذریعه» (ج ۵، ص ۲۲۵) با عنوان «جوابات المسائل الصاغانیات» مذکور است.

محتوای رساله، پاسخ به ده اعتراض شیخی حنفی ـ از معاصران شیخ مفید ـ بر فتاوی فقهای امامیه است. شیخ بتفصیل از این اعتراض‌ها پاسخ داده و پس از پاسخ سؤال دهم، در فصل تازه‌ای که گشوده است به نظریات ابوحنیفه تاخته و به شیوهٔ علمی دقیق، آنها را نقد کرده است. در طیّ رساله، تعبیراتی مانند «الشیخ الناصب»، «الشیخ الجاهل»، «الشیخ المتعصّب» و «الشیخ الضالّ» ـ چند بار ـ دیده می‌شود که البته مقصود از آن ابوحنیفه نیست، بلکه شیخی از پیروان اوست که آن اعتراضات دهگانه را بر فقهای شیعه وارد ساخته است.

با توجه به این نکته، معلوم می‌شود آنچه در «معالم العلماء» در عداد تألیفات شیخ مفید، با این عبارت: «الشیخ الضالّ فیه جوابات عشر مسائل، وکتاب فضائح أبي حنیفه» آمده، مجموعاً اشارهٔ به همین رساله، و رسالهٔ «الشیخ الضالّ» با «فضائح أبي حنیفة»

جمعاً یک رساله است و نباید آن را دو رساله با دو نام جداگانه پنداشت. البته آنچه گفته شد در نسخه چاپی «معالم العلماء» است ولی در نسخه‌ای خطی از آن چنین آمده: «الشیخ الضالّ فیه جوابات عشر مسائل و فضائح أبي حنیفة» که دیگر چنین اشکالی بر آن وارد نیست.

پس از ذکر پاسخ سؤال دهم، شیخ مفید می‌گوید:

«فهذه (أیّدك الله) جملة ما انطوى علیه کتابك من المسائل الّتي حکینا عن هذا الشیخ الناصب... وأنا بمشیئة الله وعونه أذکر جملاً من خلاف إمام [یعني أبا حنیفة] هذا الشیخ الناصب على الأُمّة... وردّه بقوله فیها على الکتاب والسنة... فزعم إمام هذا الشیخ الضالّ المعروف بأبي حنیفة النعمان بن ثابت...».

شیخ در این رساله، در پاسخ سؤال اوّل، به برخی از آثارش اشاره کرده و گفته است:

«وقد استقصیتُ الکلامَ في هذه المسأله في مواضع شتّى من أماليّ، وأفردتُ أیضاً کتباً معروفاتٍ...».

همچنین در پاسخ سؤال اول، اشاره می‌کند که آن شیخ حنفی به شیخ مفید تهمت زده که: «یسرق الکلام من أصحابنا المعتزلة»! و از شیخ با عنوان «متفقه الرافضة، ومتکلّم لهم من أهل بغداد» یاد کرده ا ست.

مفید در لابلای پاسخ سؤال اول، تهمت‌های شیخ حنفی را به فقیه شیعی، ابن جنید (متوفای ۳۸۱) ـ و اینکه در سال ۳۴۰ وارد نیشابور شده ـ نقل کرده و به دفاع از ابن جنید پرداخته است.

از سخن مفید استفاده می‌شود که در بغداد با ابن‌جنید دیدار کرده است زیرا ـ خطاب به شیخ حنفی ـ می‌گوید:

«ونحن أعرف به منك، لحلوله معنا في البلد، وفي الجوار، ووقوفنا على کثیر من خفيّ أمره... وقد عرفنا برّ القوم له وما کان یصل إلیه من ناحیةالمشرق بعد عودته إلى بغداد... وإن کان عندنا غیر سدید فیما یتحلّىٰ به من الفقه ومعرفة

الآثار، لكنّه مع ذلك أمثلُ من جمهور أئمّتك، وأقرب منهم إلى الفطنة والذكاء».

شيخِ مفید با اشاره به قائل شدن ابن جنید به قیاس می‌گوید:

«وأمّا قوله بالقياس في الأحكام، واختياره مذاهب لأبي حنيفة وغيره، فقد كنّا نُنكره عليه غايةَ الإنكار، ولذلك أهملَ جماعةٌ من أصحابنا أمرَه واطرحوه، ولم يلتفت أحد منهم إلى مصنّف له ولا كلام... فهو من جنس ما كنّا ننكر عليه من الهذيان وليس علينا عهدته...».

پیداست که این مطلب از نظر تاریخی و روش ساختن زوایای تاریخ اصول فقه حایز اهمیت فراوان است.

همچنین شیخ در این رساله به حلاّج و عذافری اشاره کرده و گفته است:

«الحلاّج والعذافري وأمثالهم من المبطلين المعروفين بالفسق والخروج عن الإيمان».

به هر حال، این رساله سرشار از فواید فقهی، کلامی، تاریخی است و در زمرهٔ بهترین آثار ویرانگر آرای ابوحنیفه محسوب می‌شود. دقّت، امانت، فصاحت، بلاغت، قدرت استدلال و سوز درونی شیخ در دفاع از اهل بیت (علیهم‌السلام) در این اثر موج می‌زند.

سؤالات دهگانهٔ این رساله از «صاغان» برای شیخ فرستاده شده است. صاغان ـ چنانکه در «معجم البلدان» (ج۳، ص۴۴۱، شمارهٔ ۷۴۳۴، ذیل «صاغان») آمده ـ روستایی در مرو بوده، که «جاغان کوه» هم نامیده شده است.

* این رساله چاپ شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «الحمدللّه على سبوغ نعمته، وله الشكر على ما خصّنا به معرفته، وهدانا إليه من سبيل طاعته ... وبعد، فقد وقفت (أدام الله عزّك) على ما ذكرت عن شيخ بناحيتك من أصحاب الرأي وما هو عليه من التحريك في عداوة أولياء الله

منهم.... وأنّه قد لجّ بذكر عشر مسائل عزى إليهم فيها أقوالاً قصد بها التشنيع، وحكم عليهم فيها بالتضليل... وبيّنتُ لك بعد الفراغ من ذلك بمشيئة الله أقوالاً ابتدعها إمام هذا الشيخ المتعصّب على أهل الحق في الأحكام...».

انجام: «ولو لم يكن في الدلالة على ضلاله وقلّة دينه و إقدامه على البدع من دين الله إلاّ إباحته الخمر وإسقاطه الحدود و... لكفى، فكيف وقد أضاف إلى ذلك ممّا ذكرنا منه جملة يُستغنىٰ بها عمّا سواه من بِدَعه في الدين، وبالله نستعين وإيّاه نسأل التوفيق لما يحبّ ويرضى... نجزت المسائل الصاغانية والأجوبة عنها...».

یک ● رسالهٔ دوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۳٦ برگ، از برگ ۲۲ تا ۵۸.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ دوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲٤۳

نسخ، نسخهٔ بسیار قدیمی و نفیس احتمالاً از قرن ششم، کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم، ولی قبل از ۸۸۸ کتابت شده است. مجموع رساله‌ها و کتابهای ضمن این مجموعه (دارای ۱۵۳ برگ) تألیف شیخ مفید است، که هر یک در جای خود در این فهرست معرفی شده است. عناوین با خط درشت مشکی.

روی برگ اول مجموعه، فهرست رساله‌ها و کتابهای موجود ضمن آن به خط کاتب مجموعه نوشته شده که برخی از آنها (مانند «أجوبة المسائل السروية») بعدها از مجموعه افتاده و اکنون ضمن آن نیست، ولی بعضی از آنها در مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸ ـ که از روی همین مجموعه کتابت شده ـ آمده که نشان می‌دهد قبل از سقط آن قسمت، مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸ کتابت شده است.

بر روی برگ اول، تملّک علاء الحسيني الولياني[8] به تاريخ غرّهٔ محرم ۸۸۸، همراه با یادداشت‌ها و تملک‌های دیگری بعد از این تاریخ، و نیز تملک «نصرالله بن محمّد» بر روی برگ اول بسیاری از رساله‌ها دیده می‌شود. همچنین بر روی برگِ اوّلِ «أجوبة المسائل الصاغانية» تملّک «علم الهدى الحسني الحسيني» در غرّهٔ جمادی الآخرهٔ ۹۰۷، و نیز قبل از رسالهٔ «شرح المنام» تملّک ۸۸۷، و نیز یادداشت‌ها و اشعار متعددی در آغاز برخی رساله‌ها، دیده می‌شود.

مرحوم آية الله مرعشی (قدس سرّه) در آغاز مجموعه نوشته‌اند:

«هذه مجموعة حاوية لعدّة رسائل وكتب لشيخنا العلاّمة متكلم الإماميّة قدوة الشيعة، أبي عبدالله محمد بن محمد المفيد الحارثي البغدادي المتوفّى سنة ٤١٣، من أجلّة علمائنا وممّن يجلُّ مقامه عن الإطراء في حقّه والثناءِ عليه. والنسخة نفيسة يقرب تاريخ كتابتها من عصر المؤلف، وفيها من الرسائل مالم يطبع بعد، وقفنا[ها] في سبيل الله. وأنا الداعي خادم علوم آل الرسول شهاب الدين الحسيني المرعشي النجفي (عفي عنه). حرّره في سنة ١٣٨٦ ببلدة قم المشرّفة».

۳۶ برگ، از برگ ۲۰ تا ۵۶، سطور مختلف، ۲۴/۵ × ۱۷ سم.

سه ● رسالهٔ چهارم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحميد بن محمد مقيم خطيب عبدالعظيمی در ۱۰۵۶.

۳۸ برگ، از برگ ۱۶ تا ۵۴.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

---

۸ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲۷۰، «علی بن الحسين الوليانی» آمده، که البته اشتباه است.

چهار ● رسالۀ هشتم از مجموعۀ شمارۀ ۷٦۱٥

نسخ مغلوط، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت ۱۲۸۲.

تنها صفحۀ آخر «أجوبة المسائل الصاغانية» درَ این مجموعه آمده است (روی برگ ۱۰۷)[۹]

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

پنج ● رسالۀ هفتم از مجموعه‌ای فاقد شماره

این مجموعه هنوز فهرست ـ و شماره گذاری ـ نشده است.

نسخِ محمد امین الخوئي (پشت برگ ۳۹، پایان رسالۀ ششم مجموعه) در ۱۵ رجب ۱۳۲٦.

٥ برگ، از برگ ٤۱ تا ٤٤، ۲۰ سطری، ۲۰ × ۱۲ سم.

روی برگ اول رساله، ازآن باعنوان «[ا]رسالة التشنيعية على أبي حنيفة» یاد شده است.

این نسخه ناقص الاول والآخر است.

آغاز موجود ـ بعد از بسمله و حمدله و صلوات ـ: «قال الشيخ المفيد أبو عبدالله: أنا بمشيئة الله وعونه أذكر جملةً من خلاف المخالف الناصب على الأُمّة وخروجه بها عن أحكام الشريعة...».

انجام موجود: «... جرى على الوليد بن عقبةَ حين شهد عليه الشهود بالمدينة، إذ شرب بالكوفة، هذا ما وجد من الكتاب...».

● ● ●

«أجوبة المسائل العشر» ← «الفصول العشرة في الغيبة».

---

۹ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ۲۰، ص۱۷ به هنگام معرفی مجموعۀ شمارۀ ۷٦۱٥ از این یاد نشده است.

(۳)
«أجوبة المسائل العكبرية»

پاسخ به پنجاه و یک سؤال است در زمینه معانی آیات و روایات مشکل و حوادث تاریخی، که عمدتاً مربوط به نبوت و امامت و شؤون آنهاست مانند: آیهٔ تطهیر، آیهٔ «أخاف أن يأكله الذئب»، آیهٔ «والنجم والشجر يسجدان»، شاگردی حضرت موسی نزد حضرت خضر (علیهماالسلام)، آیهٔ «لمن الملك اليوم»، علت تقسیم غنائم در جنگ صفین و تقسیم نشدن در جنگ جمل، چرا حضرت امیر (علیه‌السلام) در زمان خلافت خود فدک را برنگرداند؟

این اثر، پاسخ به سؤالات حاجب ابوالليث بن سراج الأواني است و نجاشی با عنوان «جوابات أبي الليث الأواني» و شیخ آقا بزرگ با عناوین «المسائل العكبرية» («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۵۸ ـ ۳۵۹) و «جوابات أبي الليث الأواني» («ذریعه» ج ۵، ص۱۹۸)، و «جوابات المسائل العكبرية» («ذریعه» ج ۵، ص ۲۲۸) از آن یاد کرده‌اند، و تهرانی افزوده است که به آن «المسائل الحاجبية» هم گفته می‌شود و احتمال داده است «جوابات الإحدى والخمسين مسألة» همین اثر باشد.

در آغاز نسخه ۳۶۹۴/۴ این کتابخانه، آمده است: «جوابات [ال] مسائل الواردة من

الحاجب أبي الليث بن سراج، تُعْرَفُ بالمسائل العكبرية».

شیخ مفید در آغاز این اثر می‌گوید:

«وليس منها سؤال إلاّ وقد سلف لي فيه أجوبة، وثبت في معناه منّي كلام يزول به عن فهمه الارتياب، والأمر في جميع ذلك بمنة الله قريبٌ».

شیخ، در این رسالهٔ مبسوط، به برخی از آثار خود اشاره کرده است:

الف) «هذه ثلاثُ مسائل، وقد أمليتُ في كلّ واحدةٍ منها كلاماً محفوظاً عند أصحابنا، وأوضحت فيها ما يحتاج إليه المسترشد من البيان» (پاسخ سؤال دوازدهم)؛

ب) «ولي في المسألة كتاب مفردٌ قد استقصيتُ الكلام فيه...» (پایان مسألهٔ پانزدهم، در بارهٔ ازدواج دختر حضرت امیر (علیه‌السلام) با عمر).

ج) «وقد أفردتُ في مسألة الصلاةِ المنسوبة إلى أبي بكر كتاباً استقصيتُ الكلام فيه، وشرحتُ وجوهَ القول به في معناه، فمن ظفر به أغناه في هذا الباب عمّا سواه». (پایان پاسخ سؤال هیجدهم).

ه) و في هذه المسألة أجوبة شتّى قد سارتْ بها الرُكبان، وثبتت في أماليّ المنثورة في الأصقاع والأمصار». (پاسخ مسألهٔ ۵۱)

* این اثر بتازگی در بیروت چاپ شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «الحمد لِلّه الذي يؤيّد بالتوفيق من يَمَّمَ هداه، و يخذل من عدل عن سبيله واتّبع هواه... و بعد، وقفتُ (أطال الله بقاء الحاجب في عزّ طاعته...) على المسائل التي أَنْفَذَها إليّ، وسَأَلَ الإجابةَ عنها...».

هر دو نسخهٔ این کتابخانه ناقص الآخر است، و انجام آنها در بخش نسخه‌شناسی ذکر می‌شود.

یک ● رسالهٔ چهارم از مجموعهٔ شمارهٔ ٣٦٩٤

نسخ بسیار مغلوط، کاتب نامعلوم.

۹ برگ، از برگ ۲۱ تا ۳۰.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

این نسخه تا پرسش و پاسخ سی و ششم است، و بعد از آن را ندارد.

انجام موجود: «وجعلوا الأوّل ناطقاً وهذا خلاف في عبارة، فالأصل ما قدّمناه»

دو ● رسالهٔ دهم از مجموعهٔ شمارهٔ ٧٦١٥

نسخ مغلوط، کاتب نامعلوم، سال کتابت ۱۲۸۲.

۹ برگ، از برگ ۱۱٦ تا ۱۲۵، ۲۳ سطری، ۲۲ × ۱۳/۳ سم.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

این نسخه تا پرسش و پاسخ سی و ششم است، و بعد از آن را ندارد.

انجام موجود: «وجعلوا الأوّل ناطقاً، هذا خلاف في عبارة، والأصل ما قدّمناه. تمّت المسائل العكبرية».

في القبر ان يترك عليه شيئاً مسدوداً ويدخل الرجل الى قبره

بخلاف ادخال المراة الميتة موضع جنازته مما يلي رجلي الميت في

القبر ويكون راسه مما يلي موضع الرجلين منها ولا يحال

يستقبل راسه الى القبر فانه يستوي خروجه من الولادة الى الدنيا

ولا يرفع قبور الرجال والنساء على وجه الارض اكثر من اربع

اصابع مفرجات ويكره ان يطرح في القبر غير ترابه

الذي خرج منه ودفن الميت في التراب فضل من دفنه في التوابيت

بدل الدفن بالسنة والله ولي التوفيق تم الكتاب

بحمد الله ومنه وصلواته على

خير خلقه محمد النبي واله الطاهرين

والحمد لله رب العالمين

وقف کتابخانه قرائتخانه عمومی آیت الله العظمی
مرعشی نجفی – قم

تصویر صفحهٔ آخر «أحکام النساء» در مجموعهٔ ۲۴۳

(٤)
«أحكام النساء»

نجاشی از این اثر با عنوان «کتاب أحکام النساء» یاد کرده است (ص ۳۹۹ ـ ٤۰۰) ولی شیخ در فهرست و ابن شهرآشوب در معالم العلماء از آن نامی نبرده‌اند در نسخه‌های خطی نیز همین عنوان آمده است. همچنین از بخش‌های مختلف کتاب، همین نام استفاده می‌شود، مثلاً: «باب أحكام النساء في النكاح»؛ «باب أحكام النساء في الطلاق والفراق ووفاة الأزواج»؛ «باب أحكام النساء في القود والقصاص».

محتوای این رساله، احکام فقهی ویژهٔ بانوان، به صورت رسالهٔ عملیه و غیر استدلالی است. شاید شیخ مفید نخستین فقیهی باشد که اثری ویژهٔ احکام بانوان تألیف کرده است. البته در آغاز، به صورت بسیار فشرده، در حدود یک صفحه، عمدهٔ اعتقادات شیعه را با عنوان «باب ما يعمُّ كافَّةَ المكلَّفين فرضُه» بیان کرده که اختصاصی به بانوان ندارد، و ضمن آن از لزوم اعتقاد به آنچه پیامبر(ص) آورده و عمل به فرائض مانند طهارت و صلات و زکات و صیام و حج یاد کرده است. به دنبال این باب کوتاه گوید:

«باب ما يخصُّ فرضُه بمن كلّفه الله... من النساء... قد تقدَّم القول في فرض الطهارة للصلوات وأنّه يعمّ المكلفين من الناس غير أنّ في كيفيته اختلافاً بين

أفعال النساء والرجال فيه».

از اینکه فرموده: «قد تقدَّم القولُ في فرض الطهارة...» نباید تصور شود که در نسخه‌ها چیزی از آغاز کتاب ساقط شده است، زیرا ظاهراً مراد شیخ همان نکته‌ای است که در باب اول، ذیل عنوان «باب ما یعمّ کافةَ المکلّفین فرضه» فرموده است، نه مطلب دیگر تا شاهد افتادن بخشی از رساله از نسخه‌های موجود باشد.

همانگونه که شیخ مفید در دیباچهٔ رساله تصریح کرده، آن را به اشاره و خواهش بانویی نوشته که از وی با تعبیر «سیّدهٔ جلیلهٔ فاضله» و با دعای «أدام الله إعزازها» یاد کرده است. محدّث نوری استظهار کرده که آن بانوی بزرگوار، مادر سید مرتضی و سید رضی (رضوان الله علیهم) بوده است («ذریعه» ج ۱، ص ۳۰۲).

● این رساله تاکنون چاپ نشده است.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «الحمد لله الذي هدى العباد إلى معرفته... وبعد فإنّني لمّا عرفتُ من ... السيدة الجليلة الفاضلة (أدام الله إعزازها) جميع الأحكام الّتي تعمُّ في المكلّفين من الناس، ويختصّ النساء منهم على التمييز لهنّ و... ليكون ملخّصاً في كتاب يعتمد للدين ويرجع إليه فيما يثمر العلم به واليقين، وأخبرني برغبتها (أدام الله توفيقها) في ذلك من سَكَنتُ إلى خبره، وسألني الإيجازَ فيما أثبته منه ليخفّ حفظُه...».

انجام: «ودفنُ الميّتِ في التراب أفضلُ من دفنه في التوابيت، بذلك جرت السنة، والله ولي التوفيق».

یک ● رسالهٔ اول از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۲۰ برگ، از برگ ۲ تا ۲۱.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ اول از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

نسخِ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱۸ برگ، از برگ ۱ تا ۱۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رسالهٔ سوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵[۱۰]

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

نیم برگ، (روی برگ ۱۵).

تنها صفحهٔ آخر این رساله در این مجموعه هست.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

---

۱۰ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲۸۱ به هنگام معرفی این مجموعه، از این رساله یادی نشده است، و فهرست نگار پایان رساله را بخشی از رساله قبل در این مجموعه پنداشته و بالنتیجه انجام «أحکام النساء» را به عنوان انجام رسالهٔ قبلي مجموعه یعنی «نوادر الأثر» ذکر کرده است.

تصویر صفحهٔ آخر «الإرشاد» شمارهٔ ۱۱٤٤

(۵)
«الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد»

نجاشی و شیخ طوسی با عنوان «کتاب الإرشاد» («رجال نجاشی» ص ۳۹۹)، و ابن شهرآشوب در معالم العلماء با تعبیر «الإرشاد» از این کتاب مهمّ یاد کرده‌اند. ولی در بعضی نسخه‌های خطی ـ از جمله آخر جزء اول نسخهٔ شمارهٔ ۱۰۵۵، و آغاز جزء دوم شمارهٔ ۷۲۲۰ ـ به همان صورت کامل و مشهور یعنی «الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد» ضبط شده است.

از سوی دیگر خود شیخ مفید نیز در اثر دیگر خویش: «الفصول العشرة في الغيبة» از آن با همین عنوان یاد کرده است (در پاسخ سؤال اول).

ارشاد، تاریخ زندگی ائمه (علیهم‌السلام) و از بهترین و قدیمی‌ترین کتابها در موضوع خود است، و حدود نیمی از آن به احوال و سوانح زندگی و سخنان حضرت وصی (علیه‌السلام) اختصاص دارد.

شیخ در این کتاب ـ در بحث فضیلت زیارت حضرت سیدالشهداء(ع) ـ از کتاب «مناسك المزار» خود چنین یاد می‌کند: «والأخبار في هذا الباب كثيرة، وقد أوردنا جملةً كافية في كتابنا المعروف بمناسك المزار».

* ارشاد تاكنون بارها چاپ شده ـ شايد بيشتر از هر اثر ديگر شيخ مفيد ـ و به زبانهاى مختلف مانند فارسى ـ چند بار ـ و انگليسى ترجمه شده، و ترجمهٔ انگليسى و سه ترجمهٔ فارسى و برخى ترجمه‌هاى اردوى آن تاكنون منتشر شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «الحمد لله على ما ألْهمَ من معرفته، وهدىٰ إليه من سبيل طاعته، وصلاته على خيرته من بريّته، محمد سيد أنبيائه وصفوته...».

انجام: «ولم نستقص ما جاء في كلّ معنى كراهية الانتشار في القول، ومخافة الإملال به والإضجار... وفيما رسمناه من موجز الاحتجاج على إمامة الأئمة (عليهم السلام) ومختصر من أخبارهم كفاية فيما قصدناه، والله وليّ التوفيق، وهو حسبنا ونعم الوكيل».

يک ● شمارهٔ ۱۰۵۵

نسخ سيد حسين بن أحمد بن كمال الدين بن ابراهيم بن مرتضى بن جعفر حسينى، در ۱۲ شوال ۹٤٦ (آخر جزء اول).

اين نسخه ناقص الأول و الآخر است: در آغاز از شش سطر قبل از «باب الخبر عن أميرالمؤمنين (صلوات الله عليه وآله)» به بعد را دارد. و در پايان هشت سطر بعد از «فصل، وكان المأمون قد أنفذ...» را دارد.

در آخر جزء اول، تملّک سيد محمد بن مير سيد محمد طباطبايى ديده مى‌شود.

عناوين مشكى، درشت و زيبا.

۲٤۰ برگ، ۱۷ سطرى، ۲٤ × ۱٤ سم.

دو ● شمارهٔ ۱۱٤٤

نسخ حسن بن محمد بن حسين جاسبى هرازكاني در شوال ٥٦٥، در حالى كه سن كاتب از ۷٥ افزون بوده است. اين نسخه مضبوط، مشكول، بسيار كم غلط، و ظاهراً

قديمی‌ترین نسخهٔ تاریخ دار موجود ارشاد است و به دقت مقابله و تصحیح شده و در شب یکشنبه سلخ ربیع الأول ٥٦٦، مقابله‌اش خاتمه یافته است.

ناقص الأوّل؛ از حدود یک برگ قبل «فصل، فمن الأخبار التي جاءت بذكره...» را دارد.

۲۲۹ برگ، ۲۰ سطری، ۱۹ × ۱۲/۵ .

سه ● شمارهٔ ۷۲۲۰

نسخ، با دو خط؛ جزء اول به خط سلیمان بن محمّد بن سلیمان حائری مجاور نجف اشرف، نسخه‌ای نفیس و احتمالاً متعلق به قرن هفتم.

روی برگ اول تملّک حسن بن علی بن حسن بن علی بن شدقم، به سال ۹۸۷ و مهر دایری وی، و تملک فتحعلی زند به تاریخ اول رجب ١٢٤٦، و نیز در آخرین صفحهٔ جزء اول، تملک فتحعلی زند در ماه رجب ١٢٤٧ در شیراز دیده می‌شود.

ناقص الآخر، تا بحث علایم ظهور حضرت حجّت (أرواح من سواه فداه) یعنی تا این مبحث را دارد: «و خسف ببغداد... ودماء يُسفك بها، و خراب دورها، و فناء يقع في أهلها و شمول أهل العراق...».

٣٦٣ برگ، سطور مختلف، ۲۲ × ١٥/٥ سم.

چهار ● شمارهٔ ٧٨٦٥

نسخ، کاتب نامعلوم، عناوین به شنگرف، به وسیلهٔ کاتب مقابله شده است. در صفحهٔ آخر وقفنامهٔ کتاب به خط مولی مهدی نراقی با مهر بیضوی وی دیده می‌شود.

متن وقفنامه چنین است:

«وقف نمود بندهٔ احقر مهدی بن ابی‌ذر، این کتاب با سایر کتب مملوکهٔ خود را، بر اولاد ذکور خود و اولاد ذکور ایشان، طبقةً بعد طبقة، و بعد هم بر اولاد ذکور اولاد

اناث، و تولیت آن را مفوّض نمود به اعلم اولاد، و با انقراض همگی ـ العیاذ بالله ـ وقف نمود بر طلبهٔ علوم هر موضعی که کتاب در آنجا اتفاق بیفتد [کذا]، و تولیت آن را مفوّض نمود به اعلمِ آن موضع، فرَحِمَ الله من عَمِل به» جای مهر بیضوی: «یا امام محمد مهدي أدرکني».

ناقص الأوّل، بیش از یک صفحه قبل از «فصل، فمن الأخبار التي جاءت بذکره...» را دارد.

۱۹۹ برگ، ۱۵ سطری، ۲۱ × ۱٦ سم.

(٦)

«الإشراف في عامّة فرائض الإسلام على مذاهب آل‌الرسول (عليهم‌السلام)»

در رجال نجاشی از این اثر با عنوان «کتاب الإشراف» یاد شده است (٣٩٩) ولی در نسخه‌های خطی شماره ٧٨/٤ و ٢٤٣/٤ این کتابخانه، عنوانْ همان است که در آغاز آوردیم. شهید ثانی (قدس‌سره) در رسالۀ «صلاة الجمعه» مطالبی، حدود نیم صفحه، از این اثر نقل می‌کند و از آن با عنوان «الاشراف في عامة فرائض الإسلام» یاد کرده است. (ص ٣٤، چاپ دفتر انتشارات اسلامی). همچنین شیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» (ج ٢، ص ١٠٢) نام «الإشراف في عامّ [كذا] فرائض الإسلام» بر آن نهاده است.

این اثر، رسالۀ عملیّه شیخ مفید، خالی از استدلال و شامل احکام طهارت، صلات، زکات، صوم و حج به صورت فتوایی و مختصر است.

بنابراین آنچه در سرآغاز «تهذیب الأحکام» شیخ طوسی، (چاپ نجف، ص ٢٢) و نیز سرآغاز «المقنعة» (چاپ دفتر انتشارات اسلامی، ص ١٥) در عنوان آن آمده یعنی «الإشراف في أهل البيت (عليهم السلام)»، بلا شک خطاست.

چنانکه گفته شد، شهید ثانی در رسالۀ «صلاة الجمعه» مطالبی از این رساله نقل کرده

است؛ همچنین کراجکی در کنزالفوائد بخشی از آن را آورده که در نسخه‌های ما هست و این نکته، انتساب این رساله را به شیخ مفید قطعی می‌کند.

* این رساله تاکنون چاپ نشده است.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله -: «باب فرض الوضوء. وفرضه أربعة أشياء: غسل الوجه من قصاص شعرالرأس إلى محادر شعر الذقن مما دارت عليه الإبهام والوسطى؛ وغسل اليدين من المرفقين إلى أطراف الأصابع...».

انجام: «وقتل سائر الهوامّ، وقد رخّص للنساء في تغطية الرؤوس و... ترك الظلال، ثمّ هنّ والرجال فيما عددناه - مما سوى هذين الشيئين - سواء، تمّ كتاب الإشراف بحمدالله ومنّه، وصلّى الله على سيدنا محمّد النبي وآله الطيبين الطاهرين، وسلّم تسليماً».

یک ● رسالهٔ چهارم از مجموعهٔ شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتاب وکتابت نامعلوم.

۱۰ برگ، از برگ ٦٥ تا ٧٥.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية»

دو ● رسالهٔ چهارم از مجموعهٔ شمارهٔ ٢٤٣

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱۳ برگ، از برگ ٦٣ تا ٧٦.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية»

(۷)
«الإفصاح في الإمامة»

هدف عمدهٔ شیخ در این کتاب ابطال خلافت خلفای ثلاث و ردّ ادلّهٔ عامّه در فضیلت، یا اثبات خلافت آنهاست. مفید در این زمینه داد سخن داده و پنبهٔ ادلّهٔ عامّه را زده و بالنتیجه وصایت و امامت و خلافت بلافصل حضرت وصیّ (علیه‌السلام) را اثبات کرده است. وی در پایان وعده داده است که کتابی مبسوط، در ادلّهٔ محکم شیعه بر امامت حضرت امیر (علیه السلام) از قرآن و اخبار بنویسد تا مکمّل «إفصاح» باشد و همهٔ جوانب بحث امامت را نفیاً و اثباتاً درنوردد؛ لذا در این کتاب از این‌گونه ادله، به اختصار یاد کرده است. شاید کتابی که وعدهٔ تألیف آن را داده، همان «الإیضاح في الإمامة» باشد که نجاشی (ص ۳۹۹) و شیخ طوسی در فهرست و ابن شهرآشوب در معالم العلماء ـ هر سه با همین تعبیر ـ از آن یاد کرده‌اند و امروزه از آن نسخه‌ای شناخته شده در دست نیست.

شیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» (ج ۲، ص ٤٩٠) از وجود نسخه‌ای از آن در هند خبر داده، که از سرنوشت آن، اطلاعی نداریم، و محتمل است نسخه‌ای از افصاح باشد نه ایضاح.

شیخ مفید در آخرین فصل إفصاح، با بیانی صریح، که حاکی از حزن و اندوه و سوز

درونی اوست، می‌گوید:

«اعلموا رحمكم الله أنّه لولا ما اتفق لهولاء الثلاثة من التقدّم على آل محمّد (عليهم‌السلام)... لما سَلَّ بين المسلمين سيفانِ، ولا اختلف في الشريعة اثنان. ولا استحلَّ أتباع الجمل وأهل الشام والنهروان دماءَ أهل الإيمان، ولا سُفِكَ دم أميرالمؤمنين علي بن أبي طالب (عليه‌السلام) جهلاً على التدين به والاستحلال، ولا قُتِلَ الحسنان (عليهماالسلام)، ولا استحلّتْ حرماتُ العترة وأُريقت دماؤهم... كلّهم أصّلوا ذلك بدفعهم عليّاً أميرالمؤمنين عن مقامه... وتحمّلوا أوزاره وأوزار من ضلّ بهم عن الحقّ بأسره، كما قال الله تعالى: وليحملّنَ أثقالهم و...».

شیخ در افصاح از چند اثر دیگر خود، بصراحت یا به اشاره، یاد می‌کند ـ که این نکته برای تأیید صحّت انتساب آن آثار و نیز خود افصاح، مفید است ـ بدین قرار:

الف) «وإن كان ما خرج من تصنيفاتي وأماليّ في هذا الباب يوفي... معناه من كلّ كتاب» (ص ۲۵، چاپ بنیاد بعثت)؛

ب) «وقد استقصيتُ الكلام في هذا الباب في كتابي المعروف بـ«المسألة الكافية» (ص ۱۲۹):

ج) «وقد استقصيتُ الكلام في هذه المسألة في مواضع من كتبي، وخاصة كتاب «العيون والمحاسن...» (ص ۱۹۲)

د) «وقد سلف كتاب في هذا المعنى يستغنى به عن الإطالة في هذا المقام» (ص ۲۲۱ ـ ۲۲۲).

هـ) «وأنا... أُفرد فيما تعتمده الشيعة في إمامة أميرالمؤمنين (عليه‌السلام) من آيات القرآن المحكمات والأخبار الصادقة... كتاباً...».

نجاشی (ص ۳۹۹) و تهرانی («ذریعه» ج ۲، ص ۲۵۸) با عنوان «کتاب الإفصاح في الإمامة» و شیخ در فهرست و ابن شهرآشوب در معالم العلماء با عنوان «کتاب الإفصاح»

[بدون ذیل «في الإمامة»] از این کتاب یاد کرده‌اند. در نسخهٔ خطّی ـ فاقد شماره ـ ما نیز همانند تعبیر نجاشی و تهرانی «الإفصاح في الإمامة» آمده ا ست. ولی تنها در آغاز نسخهٔ شمارهٔ ۷٤٤۳ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، که جدید و نوشته شده به سال ۱۳۵۰ قمری است، «الإفصاح في إثبات إمامة مولانا أميرالمؤمنين (عليه‌السلام)» ضبط شده و شاید به پیروی از آن، بنیاد بعثت هم با عنوان «الإفصاح في امامة اميرالمؤمنين (عليه‌السلام)» آن را چاپ کرده است؛ ولی این نه مطابق نسخهٔ خطی قدیمی است و نه برابر تعبیر نجاشی و تهرانی، و نه دقیقاً سازگار با محتوای کتاب؛ زیرا هدف عمدهٔ شیخ در این اثر تبیین معنای امامت وابطال خلافت خلفای ثلاث است، گرچه ضمناً امامت حضرت وصی (علیه‌السلام) هم اثبات شده، و خود شیخ هم در پایان آن تصریح می‌کند که: من در این اثر، جمیع متمسّکات اهل خلاف در امامت اماماتشان را بررسی و رد کردم، و در کتاب مستقل دیگری ادلّهٔ شیعه بر اثبات امامت حضرت امیر (علیه‌السلام) را مبسوطاً می‌آورم تا مکمّل این کتاب باشد.

• إفصاح، تاکنون چند بار و از جمله اخیراً به کوشش بنیاد بعثت در قم چاپ شده است، و در آن از سه نسخهٔ خطی که دو نسخهٔ آن فاقد تاریخ، و یکی دارای تاریخ ۱۳۵۰ بوده استفاده شده است. و نسخهٔ شمارهٔ ٤۱۸٦/۲، و نسخهٔ فاقد شمارهٔ ما از آنها قدیمی‌تر و ظاهراً با ارزشتر است زیرا به ترتیب در سالهای ۱۰۳۲ ـ یا پیش از آن ـ و ۱۰۵۷ کتابت شده‌اند.

آغاز ـ بعد از بسمله و حمد له ـ:. و بعد، فإنّي بمشيّة الله تعالى و توفيقه «مثبت في هذا الكتاب جملاً من القول في الإمامة يستغنى ببيانها عن التفصيل، ومعتمد في إيضاحها...».

انجام: «كتاباً أُشبع فيه معاني ا لكلام ليضاف إلى هذا الكتاب وتكمل به الفوائد في هذه الأبواب».

یک ● کتاب سوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۶۸۷[۱۱]

نسخ شمس‌الدین محمد طالقانی، تاریخ کتابت نامعلوم، در حاشیهٔ تصحیح شده، عناوین به شنگرف.

روی برگ اول، و آخرین صفحهٔ مجموعهٔ مهر بیضوی «عبده محمد صادق بن زین‌العابدین الموسوی ۱۲۶۱ [ظ]» دیده می‌شود.

۸٤ برگ، از برگ ۲٦۳ تا ۳۳۲، ۱٤ سطری، ۱۸ × ۱۲ سم.

این نسخه، تنها شامل قسمتی از «الإفصاح» و ناقص الطرفین است، وکاتب هم آن را پیوسته به آثار قبل و بعد از این کتاب در مجموعه، نوشته و متوجه نبوده که اثر مستقلی است.

آغاز موجود: «بالخلافة من الله عز وجل، وإقرار مخالفينا إلاّ من شذّ منهم على إمامته (برابر با ص ۹۸ سطر ۱۱ چاپ بعثت).

انجام موجود: لمّا دعا الأُمّة إلى التمسّك بكتاب الله تعالى وبعترته (عليهم‌السلام) حيث يقول» (برابر با ص۲۲۳، سطر ۱٦ چاپ بعثت) قسمتهای موجود ایضاح در این نسخه، در مقایسه با نسخهٔ چاپ بنیاد بعثت، به ترتیب آن چاپ نیست بلکه بعضاً

۱۱ ـ نسخهٔ شمارهٔ ٦۸۷ مجموعه‌ای است در ۳٤۷ برگ، شامل «الفصول المختارة»؛ میراث النبي(ص)؛ و بخشی از «الإفصاح»، ولی فهرست نگار محترم، مجموع آن را «الفصول المختارة» پنداشته و دو اثر دیگر ضمن آن مجموعه را نشناخته‌اند («فهرست کتابخانه» ج ۲، ص ۲۸۲)، در نتیجه آنچه را به عنوان انجام «الفصول المختارة» ذکر کرده هیچ ربطی به آن کتاب ندارد. در مجموعهٔ شمارهٔ ٦۸۷ علاوه بر سه اثر فوق، مطالبی در ۱۵ برگ آمده در بارهٔ أحداث عثمان و خروج عایشه، که بدرستی شناخته نشد، ولی مسلّماً بخشی از «الجمل»، «الفصول المختارة»، «الإرشاد» و «الإفصاح» شیخ مفید نیست. نسخهٔ شماره ۹۸۸۲ کتابخانه آستان قدس رضوی و نیز برخی از دیگر مجموعه‌های آن کتابخانه که حاوی «الفصول المختارة» است دقیقاً با مجموعهٔ شمارهٔ ٦۸۷ ما برابر است و افزونیهای شمارهٔ ٦۸۷ را دارد. آغاز قسمت ناشناخته: «وأمّا أمرك فلم أصغره...»؛ انجام قسمت ناشناخته: «... فسلّم عليها، ثمّ قال: ما تريدين؟ قالت البصرة».

مقدّم و مؤخّر است. یعنی نسخهٔ ما از ص۹۸ س۱۱، تا ۱۰۳ س ۱۰، و از ص ۹۳ س۶ تا ص۹۸ س۵، و از ص ۱۰۳ س ۱۱ تا ص۲۲۳ س۱۶ چاپ بنیاد بعثت را داراست. و این امر به خاطر جابجا شدن صفحات در صحافی نیست، بلکه نسخه‌ای که کاتب از روی آن نوشته چنین وضعی داشته است.

دو ● کتاب دوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۴۱۸۶[۱۲]

نسخِ سدهٔ یازدهم، از روی نسخه‌ای که ابوالحسن جعفر بن علی بن جعفر بن عبدالله ابن حبشی در دههٔ میانی صفر ۶۰۱ نوشته بوده است (پایان جزء اوّلِ «الفصول المختارة» ضمن مجموعه) کاتب نامعلوم، عناوین به شنگرف و یا مشکی درشت، در حاشیه تصحیح شده. چنانکه از یادداشت روی برگ اول مجموعه برمی‌آید، حسین بن حسن عاملی، برادر صاحب وسائل الشیعه، این نسخه را برای خود استکتاب کرده است. در آغاز مجموعه، تملك حسنعلی ایروانی به سال ۱۲۷۴ و تملك سید حسن، و امانت میر محمد صادق خوانساری دیده می‌شود. و نیز بر روی برگ اول مجموعه این یادداشت وجود دارد:

«الجزء الأول من کتاب الفصول المختصرة من کتاب العیون والمحاسن (هکذا کان مکتوباً علی ظهر المنتسخ، وفي أواخر الکتاب ما ینافیه في الجملة) جمع الشریف أبي القاسم علي بن الحسین الموسوي من إملاء الشیخ المفید أبي عبدالله محمد بن محمد بن النعمان (رضي الله عنهما). استکتبه لنفسه الحقیر الفقیر إلی الله الغني

---

۱۲ ـ نسخهٔ شمارهٔ ۴۱۸۶ نیز مجموعه‌ای است شامل «الفصول المختارة» و «إفصاح». ولی فهرست نگار محترم تمام آن را «الفصول المختارة» پنداشته‌اند («فهرست کتابخانه» ج۱۱، ص۱۹۵) و حداقل به نسخهٔ چاپی «الفصول المختارة» هم مراجعه نکرده‌اند تا ببینند با آن مطابق است یا نه. در نتیجه بنیاد بعثت که اخیراً «إفصاح» را تصحیح کرده، از وجود این دو نسخه (شمارهٔ ۶۸۷/۳، و ۴۱۸۶/۲) بی‌خبر مانده و کتاب را بر اساس نسخه‌های نه‌چندان با ارزش تصحیح کرده است.

حسين بن حسن المشغري العاملي عامله الله تعالى بلطفه الخفيّ بالنبي والولي... وذلك في سِني مجاورته بالبيت الحرام موافق عام اثنين وثلاثين والف من هجرة سيدالمرسلين على مهاجرها من الصلوات أوْفيها، ومن التحيات أزكيها، ولكنّ المنتسخ في نهايةالسقم كان [كذا] ولا يمكن الانتفاع من هذه النسخة إلاّ بعد مقابلتها مع نسخة صحيحة معتمدة».

و مرحوم آية الله مرعشي نجفي(قُدّس سرُّه)، بالای این یادداشتها نوشته‌اند: «هذه الجمل والعبائر للشيخ العلاّمة، حسين بن الحسن الحر العاملي أخي صاحب الوسائل الشيخ محمد بن الحسن الحر العاملي. شهاب الدين الحسيني المرعشي النجفي ۱۳۵۰».

۳۷ برگ، از برگ ۱٤۲ تا ۱۷۹، ۱۷ سطری، ۲۱ × ۱۵ سم.

این نُسخه شامل قسمتی از افصاح و ناقص الطرفین، و ترتیب آن با ترتیب نسخهٔ چاپی بسیار متفاوت است، و این امر به خاطر جابجا شدن صفحات در صحافی نیست بلکه نسخه‌ای که کاتب از روی آن نوشته، چنین وضعی داشته است. قسمتهای موجود افصاح در این مجموعه، در مقایسه با چاپ بنیاد بعثت ذیلاً یاد می‌شود: این نسخه از ص ۱۳۱ تا ۲۲۳، و از ص۹۸ تا ۱۰۳، و از ص۹۳ تا ۹۸، و از ص۱۰۳ تا ۱۳۰ چاپ بنیاد بعثت را داراست.

افصاح چاپ بعثت حدود ۲۲۰ صفحه است، بنابراین بیش از نیمی از افصاح در هر یک از مجموعهٔ ٦۸۷ و ٤۱۸٦ موجود است.

آغاز موجود: «مسألة أُخرى: فإن قال: قد قطعتُم عذرى في الجواب عمّا تعلق به خصماؤكم».

انجام موجود: «ما يلحق مقالتهم من الخلل والتناقض بالتخصيص على التحكيم دون الحجّة والبيان، والله نسأل التوفيق».

سه ● کتاب اول از مجموعه‌ای شامل افصاح و چند رساله ـ از غیر مفید ـ که فاقد شماره است و هنوز فهرست نشده.

نسخ زیبای محمدقاسم بن شجاع الدین نجفی، در شوال ۱۰۵۸ در اصفهان، تصحیح شده، و آیات قرآن در آن مشکول است.

در آغاز و انجام مجموعه چندین صفحه یادداشتها و فواید متفرقه دیده می‌شود، بر روی برگ اول، این یادداشت آمده است:

«...هذا كتاب الإفصاح و... كتبها بيده الفانية... الواثق بذي اللطف الجلي والخفي محمدقاسم بن شجاع الدين النجفي...».

بر روی برگ دوم مهر بیضوی «محمد مهدی»، و یادداشت:

«صار ملكي... وأنا الواثق بالله العلي ابن محمدقاسم النجفي محمدمهدي».

دیده می‌شود.

۹۲ برگ، ۱۷ سطری، ۲۰ × ۱۱/۵ سم.

تصویر صفحه‌ای از «اقسام مولی فی اللسان» از نسخهٔ کتابخانهٔ چستربیتی

(۸)
«أقسام مولی في اللسان»

شیخ طوسی در فهرست از این رساله نامی نبرده است ولی نجاشی از آن یاد کرده و نام آن را به همین صورت ـ بدون الف و لام بر سر «مولی» ـ ضبط کرده است (ص ۴۰۱). همچنین بر روی برگ اول این رساله در نسخه شمارهٔ ۲۴۳/۳ همین کتابخانه نیز نام آن دقیقاً همان‌طور که در رجال نجاشی آمده و در بالا ذکر شد، ضبط شده است. علاوه بر آن، روی برگ اول مجموعهٔ مذکور و نیز در پایان همین رساله در مجموعهٔ مذکور و أیضاً شمارهٔ ۲۵۵/۲۰ همین کتابخانه «أقسام مولی» ـ بدون الف و لام ـ ضبط شده است. ولی ابن شهرآشوب در معالم العلماء و برخی کاتبان نسخه‌های متأخر «أقسام المولی» ـ با الف و لام ـ ضبط کرده‌اند که واضح است تعبیر نجاشی و نسخهٔ قدیمی این رساله، بر تعبیر ابن شهرآشوب رجحان دارد.

البته در آغاز نسخه‌ای عکسی از این رساله ـ که معرّفی خواهد شد ـ از آن چنین یاد شده است: «مختصر الکلام في أقسام مولی في اللسان».

شیخ مفید در این رساله در بارهٔ حدیث شریف «من کنت مولاه فهذا علي مولاه» که دالّ بر وصایت و خلافت بلا فصل حضرت امیرالمؤمنین (علیه أفضل صلوات المصلّین)

است بحث کرده است. بنابراین از آثار کلامی مفید محسوب می‌شود، گرچه سرشار از مباحث لغوی و ادبی و نشاندهندهٔ تضلّع او در این گونه مباحث است.

شیخ مفید در این رساله اثبات می‌کند که مراد از کلمهٔ «مولی» در حدیث شریف، اولی به تصرف و طاعت است، و نیز معنای حقیقی این کلمه هم همین است.

وی در آغاز، ده معنی برای کلمهٔ «مولی» ذکر کرده که عبارتند از: ۱ ـ اولی به تصرّف، ۲ ـ مالک رِقّ، ۳ ـ عبد آزاد شده، ٤ ـ مالکِ آزاد کننده، ٥ ـ ابن عم، ٦ ـ ناصر، ۷ ـ ضامن جریره، ۸ ـ حلیف، ۹ ـ جار، ۱۰ ـ سیّد مطاع.

آنگاه می‌گوید: معنای حقیقی این کلمه، همان معنای اول است، و اثبات می‌کند که همان معنی هم مراد رسول اکرم (صلّی الله علیه وآله) بوده است. و برای این منظور از قراین داخلی و خارجی مدد می‌جوید.

شیخ مفید در این زمینه رسالهٔ دیگری هم دارد که در همین فهرست با عنوان «معنی المولی» معرفی می‌شود.

■ این رساله مکرّر چاپ شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله وحمدله ـ: «المولی ینقسم في اللغة على عشرة أوجه: أوّلها: الأولی، وهو الأصل والعماد الذي ترجع إليه المعاني في باقي الأقسام...».

انجام: «وهذا قولٌ منْ صار إليه ظَهَرَ جهلُه عندالعقلاء، فصحّ ما أثبتناه من هذه الأشعار، ودلائلها ما ذكرناه من برهان قول رسول الله (صلّى الله عليه واله) على إمامة أميرالمؤمنين (عليه السلام) والله الموفّق للصواب. تمّ كتاب أقسام مولى وصلى الله على سيّدنا محمّد النبي وآله الطيّبين الطاهرين، وسلّم تسليماً كثيراً».

توضیح: آغاز سه نسخهٔ خطی موجود در کتابخانه همان است که ذکر شد. ولی در آغاز نسخه‌ای خطی متعلّق به کتابخانهٔ چستر بیتی (Chester, Beatty) ایرلند ـ که تصویر آن در کتابخانه موجود است ـ قبل از آن آغاز، مقدمه‌ای است بدین صورت ـ بعد

از بسمله وحمدله ـ: «أمّا بعد (أطال الله بقاء الأمير، وأدام تأييده وعلّوه وتمكينه ورفعته، وكَبَتَ عدوَّه) فإنّي ممتثل ما رَسَمه من إثبات أقسام المولى في اللسان، وذكر طرفٍ من الاستدلالات على إمامة أميرالمؤمنين علي بن أبي طالب (عليه‌السلام)، بما تضمّنه المقال الصادر عن رسول الله (صلى الله عليه وآله) في غدير خمٍّ بحضرة الأشهاد؛ وأن أُردفَ بذلك بما يشهد بصحّته من الأشعار التي تقوم في البرهان مقام... على التسليم له والانقياد، وباللهِ أستعين وإيّاه أستهدي إلى سبيل الرشاد. باب أقسام المولى في اللسان».

يک ● رسالهٔ دوازدهم ا ز مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، نام کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم.

۶ برگ، از برگ ۱۴۷ تا ۱۵۲

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ سیزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

نسخ پیش از ۵۸۸، قدیمی و نفیس.

۶ برگ، از برگ ۱۳۹ تا ۱۴۴.

به خط کاتب نسخه این مطالب بر روی برگ اول رساله دیده می‌شود:

«كتاب أقسام مولى في اللسان بطرف من الاستدلال على إمامة أميرالمؤمنين (عليه‌السلام) بها عن النبي (صلى الله عليه واله) في يوم الغدير من المقال من كلام الشيخ المفيد... (رضي الله عنه وأرضاه)».

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رسالۀ بیستم از مجموعۀ شمارۀ ۲۵۵

نسخِ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۷ برگ، از برگ ۱٤۷ تا ۱۵۳.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

* * *

بجز این نسخه‌های خطی، نسخه‌ای عکسی از این رساله در کتابخانه موجود است که در دو جلد فهرست نسخه‌های عکسیِ مطبوع معرّفی نشده، بنابراین هنوز شماره گذاری نشده است. مشخصات آن چنین است:

چهار ● رسالۀ دوم از مجموعۀ شمارۀ ۳۸۷۷کتابخانۀ چستر بیتی ایرلند.

اصل این رساله، به دنبال نسخه‌ای از کشف الرموز فاضل آبی کتابت شده و در کتابخانۀ چستر بیتی (Chester, Beatty) ایرلند به شمارۀ ۳۸۷۷/۲ نگهداری می‌شود.

نسخِ علی بن شمروخ (؟) در سه‌شنبه ۲۸ ماه رجب ۷٦۸ (پایان کشف الرموز).

٤ برگ، از برگ ۲۸٤ تا ۲۸۷، تمام مجموعه: ۲۸۷ برگ، ۲۵ سطری، ۲۱ × ۱۱ سم.

در پایان رساله، این عبارت و اجازه از شیخ مفید دیده می‌شود: « ـ..بخطّه (رحمه الله) ماهذه صورته: ـ قرأ عليّ الشيخ أبوالحسن علي بن محمد بن الدقّاق (أيّده الله) وكتب محمد ابن محمد بن النعمان في صفر سنة ثلاث وأربعمائة» (نیز رک: ایضاً «ذریعه» ج ۱، ص ۲٤٦)

این مجموعه، خوش خط، مضبوط، مشکول و مصحّح و نفیس است. بر روی برگ اول و دوم مجموعه، یادداشتهای متعددی دیده می‌شود، و از روی برگ اول، یادداشتهایی حکّ و محو شده است. بنابراین یادداشتها، یک بار در سال ۱۲۸۸ وقف شده است و قبل از این تاریخ، به سال ۱۱٤۵ بر کتابخانه آستان قدس رضوی وقف شده

است، زيرا روی برگ اول مجموعه نوشته شده است:

«جلد مذکور از جمله هفتصد کتاب وقفی... است که از دارالسلطنهٔ اصفهان ارسال این استان فیض نشان نموده است، ١١٤٥».

این یادداشت، درست عین یادداشتی است که بر روی برگ اول نسخهٔ اصل رسالهٔ محیطیهٔ غیاث الدین جمشید کاشانی، موجود در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی به شمارهٔ ٢٢٩ ـ و نیز نسخهٔ شمارهٔ ٣٨٢٨ آن کتابخانه ـ دیده می‌شود، و این مجموعه با آن دو نسخه یکجا وقف شده است.

از جمله یادداشتهاست:

«من عواري الزمان لدی العبد الواثق بالله العلي، ابن محمّد قاسم النجفي محمد مهدي عفي عنه»؛ «کشف الرموز... در شهر محرم‌الحرام ١١٥٤ داخل عرض شد»؛ «الوقف غير ثابتة، لكنّه مجهول المالک علی الظاهر...»؛ «از حاجی محمدعلی گرفته شد».

به هر حال، بدرستی مشخص نیست که این مجموعه از چه کسی خریداری ـ یا سرقت ـ شده، و چگونه از چستر بیتی ایرلند سر درآورده است؟! ولی آنچه مسلم است اینکه شیخ آقا بزرگ تهرانی آن را دیده و مشخصاتی برای آن ذکر کرده، که تنها بر همین مجموعه منطبق است، زیرا در «ذریعه» (ج ١٨، ص٣٥) ذیل کشف‌الرموز می‌گوید: «وفي كتب الحاج الشيخ عبد الحسين الطهراني بكربلاء نسخة بخط الشيخ علي بن شمروح [كذا]، فرغ منه نهار الثلثاء الثامن وعشرين من شهر رجب، وسنة كتابتها ٧٦٨».

نیز در «ذریعه» (ج ١، ص٢٤٦) می‌نویسد: «إجازة الشيخ... المفيد... للشيخ أبي الحسن علي بن محمد الدقاق، مختصرة، تاريخها صفر سنة ٤٠٣. رأيت صورتها على ظهر رسالة المولى للشيخ المفيد».

منظور تهرانی همان اجازه‌ای است که عین آن را از آخر همین رسالهٔ «أقسام مولی في اللسان» نقل کردیم.

پنج ● رسالهٔ ششم از مجموعه‌ای فاقد شماره

این مجموعه هنوز فهرست ـ و شماره‌گذاری ـ نشده است.

نسخ محمد أمین الخوئي در ۱۱ جمادی الآخرهٔ ۱۳۳٦ در نجف اشرف.

٤ برگ، از برگ ۳٦ تا ۳۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانیة».

مقدمهٔ نسخهٔ کتابخانهٔ چستر بیتی که قبلاً یاد شد در این نسخه نیز هست، و از یادداشت کاتب در پایان رساله برمی‌آید که با چند واسطه از روی همان نسخه نوشته شده است. این یادداشت چنین است:

«... وقد نقلتُها من نسخةٍ نقلت من خطّ العلاّمة المحدّث فخر المتأخّرين وتاج المتعبّدين الحاج میرزا حسین النوري الطبرسي(قده)، وقد کتب هو(ره) في آخرها بخطّه الشریف: نقلت من نسخةٍ نقلت من نسخةٍ نقلت من نسخةٍ في آخرها إجازة المصنّف الشیخ المفید(قده)، هذه صورته: قرأ عليّ الشیخ أبو الحسن علي بن محمد ابن الدقّاق... حرّرَها المذنبُ الأثیم الجاني محمد أمین الخوئي أصلاً والنجفي مولداً ومدفناً إن شاء الله (عفا الله عنهما) ۱۳۳٦».

(۹)
«الأمـالـي»

«مهمترین اثر حدیثی به جا مانده از شیخ مفید، مجموعهٔ روایاتی است که به همین نام، شهرت دارد. شیوهٔ روایت این کتاب به گونهٔ املا بوده که شیخ، روایاتی را آرام آرام می‌خوانده و راویان آنها را یادداشت می‌کرده‌اند.

احادیث این کتاب در فاصلهٔ اول ماه رمضان سال ٤٠٤ تا بیست و هفتم ماه رمضان سال ٤١١ طی ٤٢ مجلس[۱۳] املا شده است. مجالس بیشتر در ماه رمضان و گاه در ماه شعبان و رجب برپا می‌شده، و در سال ٤٠٧ بیش از سایر سالها دایر بوده است.

بحثهای گوناگون مربوط به امامت، چون لزوم ولایت، لزوم اطاعت امام، فواید محبت اهل بیت (علیهم‌السلام) فضایل شیعه، علم و مظلومیت أئمه؛ قسمتی از موضوعات روایات این اثر است.

این کتاب به نام «أمالی» مشهور است. نجاشی، شاگرد شیخ مفید، ضمن برشمردن

---

۱۳ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۱۸۷، شاید به پیروی از «ذریعه» ج ۲، ص ۳۱٦، چهل و سه مجلس ذکر شده که اشتباه است.

کتابهای وی از «الأمالي المتفرّقات» نام می‌برد. ولی شیخ طوسی در فهرست و ابن شهرآشوب از این کتاب نامی نبرده‌اند. به هر حال تعبیر نجاشی ممکن است تنها ناظر به این کتاب باشد، و نیز محتمل است ناظر به کتاب خاصی نباشد بلکه به املاهای پراکندهٔ شیخ، در موضوعات مختلف، نظر داشته باشد. در صورتی که کلام نجاشی ناظر به همین امالی مورد بحث باشد، وصف «المتفرقات» یا به جهت پراکندگی زمان املا یا مختلف بودن موضوع روایات و یا پراکنده بودن روایت مشایخ در کتاب است؛ زیرا روایت هر یک از مشایخ در یک جا گرد نیامده است». («نور علم» شماره ٤٥، ص ١١٠ به بعد).

نجاشی، ضمن شمارش تألیفات مفید، از کتاب دیگری به نام «المجالس المحفوظة في فنون الكلام» نام برده (ص ٤٠٠) که بعید نیست مرادش همین امالی بوده است، بنا بر این «الأمالي المتفرقات» در گفتهٔ وی، ناظر به املاهای گوناگون شیخ در مسایل مختلف و پراکندهٔ دیگر است. از این کتاب گاهی با عنوان «مجالس المفید» هم یاد می‌شود.

آغاز ـ بعد از بسمله وحمدله ـ: «مجلس يوم السبت مستهلّ شهر رمضان سنة أربع و أربعمائة بمدينة السلام».

انجام: «جعفر بن محمد (عليهماالسلام) يقول: لا يكمل إيمان العبد حتّى يكون فيه أربعُ خصالٍ: يحسّن خلقَه، ويُسخّي نفسه ويمسِكُ الفضل من قوله، ويخرج الفضل من ماله».

یک ● شمارهٔ ١٧٠

نسخ احمد بن حاج اسدالله تبریزی، شب چهارشنبه دهم ذیقعده ١٢٩٥.

روی برگ اول، این دو یادداشت به چشم می‌خورد:

ـ «استكتبته لنفسي وأنا العبد الضعيف محمدتقي بن محمد بن الحسين الشريف في ١٢٩٥».

ـ «قد وقفته في سبيل الله وجعلته في المكتبة العامّة الموقوفة. شهاب‌الدين الحسيني

المرعشي النجفي ۱۳۸٦».

۱۲۲ برگ، ١٤ سطری، ۲۱/۵ × ١٤/۵ سم.

دو ● شمارهٔ ۱٦۰۰

نسخِ علی بن حسن بن احمد بن ابراهیم بن مظاهر در ۲۲[١٤] ذیقعده سال ۷۵۵ در حلّه.

این نسخه، مختصر أمالی شیخ مفید است، یعنی أسناد آن حذف شده است، تلخیص کننده در آغاز آن می‌نویسد:

«... وبعد فإنّي عزمت على الجمع بين أمالي الشيخ الأعظم المفيد محمد بن محمد بن النعمان وأمالي الشيخ الأعظم محمد بن بابويه (عليهما الرحمة والرضوان) بحذف الأسانيد؛ وأذكر النّبي أو الإمام (عليهما السلام) الذي يروى عنه الخبر، و ربما ذكرت بعض الرواة ليسهل على قارئها ومستمعها وبدأت ـ مستعيناً بالله ومتوكّلاً عليه راجياً منه جزيل الثواب فإنّه حسبي وإليه المآب ـ بأمالي شيخنا الأعظم المفيد محمد بن محمد بن النعمان...».

تلخیص کننده شناخته شده نیست و محتمل است کاتبِ نسخه باشد ـ که از علمای سدهٔ هشتم و از شاگردان فخر المحققین بوده ـ همچنانکه روی برگ اول استظهار شده است. به هر حال نسخه‌ای است مصحّح و کم غلط.

٦٨ برگ، ۲۵ سطری، ۲۳ × ۱۵/۵ سم.

دو تذکر:

۱ ـ أمالی تا کنون بارها چاپ شده، از جمله چند سال پیش در ایران و به تصحیح استاد

---

١٤ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ٤، ص ٤۰۲ تاریخ کتابت نسخه ۱۲ ذیقعده ذکر شده که اشتباه است.

علی‌اکبر غفاری و آقای حسین استاد ولی؛ در این تصحیح از این دو نسخه نیز استفاده شده است.

۲ـ ناشرِ تصحیح مزبور، روی جلد چاپ جدید آن نوشته است: «تحقیق مؤسسة النشر الإسلامي» که البته غلط محض است، و همانطور که گفته شد، مُصَحِّح استاد غفّاری و آقای حسین استاد ولی است.

(۱۰)
«إيمان أبي طالب»

در موضوع اثبات ایمان ابو طالب، والد بزرگوار حضرت وصی (علیهماالسلام)، قدیماً و حدیثاً، عامّه و خاصه آثار فراوانی نوشته‌اند (رک: «ذریعه» ج ۲، ص ۵۱۰ ـ ۵۱٤) ولی ظاهراً رسالۀ شیخ مفید قدیمی‌ترین اثر موجود شیعی در این باره است.

نجاشی از این اثر با عنوان «کتاب إيمان أبي طالب» (ص ۳۹۹)، و ابن شهرآشوب در معالم العلماء با عنوان «إيمان أبي طالب رحمه الله» یاد کرده‌اند؛ لیکن شیخ طوسی در فهرست از آن نامی به میان نیاورده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی، این رساله را با عنوان فوق معرفی کرده و از ظاهر کلامش بر می‌آید که آن را ندیده بوده است. («ذریعه» ج ۲، ص ۵۱۳ ـ ۵۱٤). و نیز در «ذریعه» (ج ۲، ص ۵۱۲ ـ ۵۱۳) اثر دیگری به نام «إيمان أبي طالب» معرفی کرده ولی مؤلف آن را نشناخته و گفته است:

«محتمل است این اثر تألیف سید حسین مجتهد کرکی ـ متوفای ۱۰۰۱ در اردبیل ـ باشد، زیرا وی در آخر کتاب خود به‌نام «دفع المناواة»، که در سال ۹۵۹ آن را تألیف کرده، وعده داده است کتاب مستقلی در ایمان ابوطالب بنویسد. وظاهراً در فاصلۀ سالهای ۹۵۹ تا ۱۰۰۱ به‌وعده‌اش وفا کرده‌است. والله العالم».

شیخ آقا بزرگ تهرانی در ادامهٔ این گفتار، نسخه‌ای «عتیق» از این رساله را یاد کرده می‌افزاید: «این نسخه از اول ناقص، و ضمن مجموعه‌ای نزد سیّد هاشم سبزواری در کاظمین است».

از بیان مشخصات این رساله و عباراتی که از آن نقل کرده مسلّم می‌شود که رسالهٔ مذکور، همان رسالهٔ شیخ مفید است که شیخ آقا بزرگ به خاطر افتادگی آغاز آن، متوجه این نکته نشده است.

شیخ مفید در آغاز این رساله به برخی از دیگر آثارش اشاره کرده و گفته است:
«... قد أشبعتُ الکلام في هذا الباب في مواضع من کتبي المصنَّفات وأماليّ المشهورات».

* این رساله تاکنون چند بار چاپ شده است و از جمله اخیراً به وسیلهٔ بنیاد بعثت در قم.

آغاز ـ بعد از بسمله وحمدله ـ: «وبعد، أطال الله بقاء سیّدنا[۱۵] الأستاد الجلیل، وأدام له العزّ والتأیید، والعلّو والتمهید...».

انجام: «وإیراد جمیعه یطول، وفیما أتیناه [کذا] منه کفایة وبلاغ، والحمد للّٰه ربّ العالمین...».

● **رسالهٔ هفتم از مجموعهٔ ۲۵۵**

نسخ عبدالحمید بن محمّد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۸ برگ، از برگ ۶۵ تا ۷۲.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السرویة».

۱۵ ـ در نسخهٔ خطی ۸۲۸۸ آستان قدس رضوی و چاپ بنیاد بعثت، کلمهٔ «سیّدنا» ندارد.

(۱۱)

«تحریم ذبائح أهل الکتاب»

نجاشی با عنوان «مسألة في تحریم ذبائح أهل الکتاب» از این اثر یاد کرده (ص ۴۰۱)، ولی شیخ طوسی در فهرست و ابن شهرآشوب در معالم العلماء از آن نامی نبرده‌اند. شیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» از این رساله، چند بار با نامهای مختلف یاد می‌کند:

الف) «الذبیحیّة في ذبائح أهل الکتاب» (ج ۱۰، ص ۴)؛

ب) «مسألة في تحریم ذبائح أهل الکتاب» (ج ۲۰، ص ۳۸۴)؛

ج) «مسألة في ذبیحة أهل الکتاب» (ج ۲۰، ص ۳۸۷)؛

محتوای این رساله بحث از حرمت خوردن ذبیحهٔ اهل کتاب است.

مشهور بین علمای شیعه حرمت آن است، برخی هم به حلیّت فتوا داده‌اند. در مقابل، اکثر فقهای عامّه، قایل به حلیّت هستند. عالمان شیعه، علاوه بر ذکر این بحث در دوره‌های فقه، رساله‌های جداگانه‌ای نیز در این زمینه نوشته‌اند، از جمله: شیخ بهایی، سید علی بن سید دلدار علی نقوی و مرحوم میرزا محمدهاشم چارسوقی، (رضوان الله علیهم) («ذریعه» ج ۱۰، ص ۳، ۴). ولی شاید قدیمی‌ترین رسالهٔ موجود شیعی در این مبحث، همین رسالهٔ شیخ مفید باشد که در اختیار ابن ادریس بوده و در برخی از

نوشته‌هایش از آن نقل کرده، و شهید اول نیز در غایة المراد ـ در بحث مواسعه و مضایقه به نقل از ابن ادریس ـ مطلبی از آن نقل کرده که در این رساله موجود است.

● این رساله تاکنون چاپ نشده است.

آغاز ـ بعد از بسمله و حمدله ـ: «اختلف أهل الصلاة في ذبائح أهل الكتاب، فقال جمهور العامة بإباحتها، وذهب نفر من أوائلهم إلى حظرها، وقال جمهور الشيعة بحظرها...».

انجام: «وهذا عندما توهّمه المتضعّف من الشذوذ، والله الموفق للصواب».

● رسالهٔ اول از مجموعهٔ شمارهٔ ۳٦۹٤

نسخِ بسیار مغلوط، تاریخ کتابت احتمالاً ۱۰۵٦.

۳ برگ، از برگ ۲ تا ٤.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۱۲)
«تفضيل أمير المؤمنين (عليه‌السلام)»

نجاشی از این رساله با عنوان «كتاب في تفضيل أميرالمؤمنين (عليه‌السلام) على سائر أصحابه» [كذا، شايد الصحابة] یادکرده است (ص ٤٠١). و در نسخه‌های خطی از آن با عنوان «مسألة في تفضيل أميرالمؤمنين (عليه‌السلام)» و «مسألة في تفضيل أميرالمؤمنين علي بن أبي طالب على سائر البشر» و یا «... على سائر الأُمّة» و مانند آن یاد شده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی هم عنوان «مسألة في أفضليّة علي (عليه السلام) على كافة البشر سوى رسول الله(ص)» بر آن نهاده است («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۸۳).

به هر حال شیخ مفید در این رساله در بارهٔ دو مسأله بحث کرده است: یکی برتری حضرت وصی (عليه‌السلام) بر سایر صحابه؛ و دیگری فضیلت آن حضرت بر همهٔ انبیا بجز نبیّ خاتم و رسول اکرم (صلی الله علیه وآله). شیخ مفید اقوال گروههای مختلف را نقل، و برای اثبات مطلوب خود ادلّهٔ مختلفی آورده است.

• این رساله تاکنون چاپ نشده است.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «قال الشيخ المفيد (رضي الله عنه): اختلفت الشيعة في هذه المسألة، فقالت الجارودية...».

انجام: «فتفاضل الخلق فيه حسب... القائلين... بذلك من الأنام. والله ولي التوفيق، وصلّى الله على سيد رسله محمّد النبي وآله، وسلّم كثيراً».

یک ● رسالهٔ سیزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتاب و کاتب نامعلوم.

۶ برگ، از برگ ۱۵۲ تا ۱۵۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ چهاردهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱ برگ، برگ ۱۴۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

تنها صفحهٔ اول این رساله در این مجموعه هست.

انجام موجود: «فإن قال: قد ثبت أنّ رسول الله (صلّى الله عليه وآله) أفضل».

سه ● رسالهٔ بیست و یکم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۵ برگ، از برگ ۱۵۳ تا ۱۵۸.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رسالهٔ چهارم از مجموعهٔ شماره ۱۱۶۱

نسخ زین العابدین بن أبي الحسن بن کتاب الله، در جمعه ٤ رجب ١١٥٤.

این یادداشت بر روی برگ اول مجموعه دیده می‌شود: «وقفته في سبيل الله في ۱۳۸۶ شهاب‌الدين الحسيني المرعشي النجفي».

۲ برگ، از برگ ۱۴ تا ۱۵، سطور مختلف، ۲۷/۵ × ۱۹ سم.

***

«التواريخ الشرعية» ← «مَسارّ الشيعة».

«جوابات أبي الليث الأواني» ← «أجوبة المسائل العكبريّة»

«جوابات الإحدى والخمسين مسألة» ← «أجوبة المسائل العكبرية»

«جوابات أهل الموصل في العدد والرؤية» ← «العدد والرؤية»

«جوابات المسائل السروية» ← «أجوبةالمسائل السروية»

«جوابات المسائل الصاغانية» ← «أجوبة المسائل الصاغانية»

«جوابات المسائل العكبرية» ← «أجوبة المسائل العكبرية»

را المواقیت التی ذکرناها او فیما هو اقرب الی مکه منها فی المکان میقات له

باب المحظور فی الحج والعمره من الافعال

المباح فی غیرها من الاحوال

وهی سبعه عشر شیئا تغطیه الراس وتظلیل المحامل ولبس الثیاب والتطیب والنساء والصید والادهان وازاله الکلال والیمین بالله عز وجل وتقصیر الشعر وحلقه ونتفه والارتماس فی الماء وعقد النکاح والنظر فی المراه وقتل القمل ونقله من الجسد الی ما سواه وقتل سایر الهوام وقد رخص للنساء فی تغطیه الروس وانحوا ترک الظلال لهم وهو والرجال فیما عددناه ما سوا هذین الشیین سواء

تم کتاب الاشراف بحمد الله ومنه

وصلی الله علی سیدنا محمد النبی

واله الطیبین الطاهرین وسلم تسلیما

دفتر کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی

مرعشی نجفی ــ قم

تصویر صفحهٔ آخر «الإشراف» در مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

(۱۳)
«جواب أهل الحائر»

در فهرستها، از این رساله، با عنوان «رسالة في عدم سهو النبي (صلى الله عليه وآله)»، «الرسالة السهوية»، «الردّ على من يزعم أنّ النبي يسهو» و مانند آن یاد شده است که انتخاب این عناوین با توجه به محتوای رساله بوده است. ولی در نسخه‌های خطیِ قدیمی و نیز بعضاً جدیدِ آن ـ مانند شمارهٔ ۷۸/۳، و شمارهٔ ۲۴۳/۳ همین کتابخانه ـ از آن با تعبیر «جواب أهل الحائر» یاد شده است و در صفحهٔ عنوانِ هر دو نسخهٔ فوق، روی برگ اول، این عنوان‌به چشم می‌خورد: «جواب أهل الحائر (على ساكنه السلام) في سهو النبي (عليه السلام) في الصلاة» علاوه بر این، در پایان هر دو نسخهٔ فوق و نسخهٔ شمارهٔ ۳۴۱۴/٤ همین کتابخانه و نیز مجموعهٔ شمارهٔ ۸ از کتب امام جمعهٔ خویی در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، چنین آمده است:

«تمّ جواب أهل الحائر (على ساكنه السلام) فيما سألوا عنه من سهو النبي (صلّى الله عليه وآله) في الصلاة، بحمدالله ومنّه».

بنابر این، جهت پرهیز از هرگونه خلط و اشتباه، رسالهٔ محل بحث را باید به همین عنوان («جواب اهل الحائر») نامید.

شیخ طوسی در «فهرست» از این رساله، نه با عنوان فوق یاد کرده است و نه با عنوان «رسالة في سهو النبي (صلى الله عليه وآله)» و مانند آن.

نجاشی نیز در «رجال» از کتابی با عنوان بالا یا «سهو النبي» یا «ردّ سهو النبي» و امثال آن، نامی به میان نیاورده است.

ابن شهرآشوب در «معالم العلماء» در عداد تألیفات مفید، از اثری با عنوان «الردّ علی ابن بابویه» نام برده که معلوم نیست مرادش رسالهٔ مورد بحث باشد، و محتمل است منظور وی رسالهٔ «العدد والرؤية» باشد.

شیخ علی عاملی، نوادهٔ صاحب معالم، در انتساب این رساله به مفید اندکی تردید داشته است؛ زیرا می‌گوید:

«واعلم أنّه وقع في يدي كتابٌ فيه عدّةُ رسائل للشيخ المفيد و بعضها للسيد المرتضى (رضي الله عنهما) ومن الجملة رسالتان إحداهما في الردّ على الصدوق في قوله: «إنّ شهر رمضان لا ينقص» وهذه للمفيد من غير شبهة، لأنّها مشحونة بقرائن تدلّ على أنّها له؛ والثانية محتملة لأن تكون له أو للسيّد، وهي تتضمّن الردّ عليه في القول بسهو النبي (عليه‌السلام) ولكن من حيث زيادة التشنيع فيها يبعد كونها له من حيث كونه يروي عنه، اللهم إلاّ أن يكون كلام الصدوق اقتضى مقابلته بمثل ذلك. وبالجملة فهي لأحدهما؛ و من تتّبع رسائل المفيد و مصنّفاته رأى فيها كثرة الفصول كما هنا، مع قرينة كونه من مشايخ السائل في الجملة...» («الدرالمنثور» ج ۱، ص ۱۱۰).

ظاهر این عبارت آن است که منشأ تردید صاحب «الدرالمنثور» در انتساب این رساله به شیخ مفید یا سید مرتضی ـ از جمله ـ وجود آن ضمن مجموعه‌ای از رسایل این دو بزرگوار بوده است.

علامهٔ مجلسی (قدس سره) هم اندکی تردید داشته و ظاهراً منشأ تردیدش همین امر بوده است. (مقایسه کنید «بحار» ج ۱۷، ص ۱۲۹ را با «الدر المنثور» ج ۱، ص ۱۲۰)

علاّمه فرموده است:

«ولنختم هذا الباب بإيراد رسالةٍ وصلت إلينا تنسب إلى الشيخ السديد المفيد، أو السيد النقيب الجليل المرتضى (قدس الله روحهما) وإلى المفيد أنسب» («بحار الأنوار» ج ۱۷، ص ۱۲۲)

این رساله، بتفصیل، در بارهٔ سهو پیامبر بحث می‌کند و روایات متضمّن سهو پیامبر را مخدوش می‌داند و بشدّت رد می‌کند.

لحن نویسنده در این رساله، حادّ و حاوی تشنیع فراوان بر قایل به سهو النبي (صلی الله علیه وآله) است ـ و بعید است شیخ مفید در بارهٔ استادش صدوق، چنین تعبیراتی بکار برده باشد ـ مثلاً می‌گوید:

«قد تكلّف ما ليس من شأنه فأبدى بذلك عن نقصه في العلم وعجزه، ولو كان ممّن وُفِّقَ لرشده لما تعرَّض لما لا يُحْسِنه، ولا هو من صناعته، ولا يهتدي إلىٰ معرفته، لكنّ الهوىٰ مُرْدٍ لصاحبه، نعوذ بالله من سلب التوفيق، و نسأله العصمة من الضلال... حسب اعتلال الرجل الذي ذكرت أيها الأخ عنه من إعلاله... وهو لازمٌ لمن حكيت عنه ما حكيتَ فيما أفتى به من سهو النبي (صلى الله عليه وآله) واعتلّ به، ودلّ على ضعف عقله، وسوء اختياره، وفساد تخلّيه... وكفى بمن صار إلى هذا المقال خزياً... إلاّ أن يدّعي الوحي في ذلك ! ويتبيّن به عن ضعف عقله...

از محتوای رساله، بخوبی و بصراحت، استفاده می‌شود که ردّ بر کلمات شیخ صدوق (قدس سره) در «فقیه» (ج ۱، ص ۲۳۳ ـ ۲۳۵ چاپ نجف) است و آنچه برخی احتمال داده‌اند که ردّ بر ابن ولید، استاد شیخ صدوق، باشد صحیح نیست.

چنانکه قبلاً گفته شد، در نسخه‌های خطی و قدیمی این رساله، نام ردّ سهوالنبي و مانند آن نیامده بلکه از آن با عنوان «جواب أهل الحائر» یاد شده است و آنچه انتساب رساله را به شیخ مفید مورد تردید قرار می‌دهد این است که هیچ یک از نجاشی و شیخ و

ابن شهرآشوب، ضمن برشمردن تألیفات مفید، از رساله‌ای به نام «جواب اهل الحائر» یا ردّ سهو النبي (صلی الله علیه وآله) یاد نکرده‌اند؛ و خود شیخ مفید هم در هیچیک از دیگر آثار خود، به این رساله اشاره‌ای نکرده است. قدیمی‌ترین نسخهٔ موجود این اثر، ظاهراً نسخهٔ شمارهٔ ۲۴۳/۳ این کتابخانه است که در آن تعدادی از رسایل شیخ مفید ـ با تصریح بر اینکه این رساله‌ها از اوست ـ گرد آمده و دلیل دیگری بر انتسابش به شیخ وجود ندارد، و چنانکه گذشت علامهٔ مجلسی و عاملی نیز اندک تردیدی در انتساب آن داشته‌اند.

از سوی دیگر، نجاشی ضمن شمارش تألیفات ابو یعلی جعفری، خلیفه و جانشین و داماد شیخ مفید، از «جواب المسائل الواردة من الحائر (علی صاحبه السلام)» نام می‌برد («رجال نجاشی» ص ٤٠٤، شمارهٔ ۱۰۷۰) که شاید همین رساله باشد (رک: «اندیشه‌های کلامی شیخ مفید» ص ٦١).

شیخ آقا بزرگ تهراني در «ذریعه» در چند مورد از این رساله یاد کرده است:

الف) ج ٥، ص ۱۷٥ ـ ۱۷٦ با عنوان «جواب أهل الحجاز» که تصحیف «أهل الحائر» است.

ب) ج ۱۱، ص ۲۰۰، با عنوان «الرسالة السهوية» در اینجا نیز فرموده: «جواب أهل الحجاز» که صحیح آن «أهل الحائر» است.

ج) ج ۱۲، ص ۲٦۷، با عنوان «السهوية».

وی در موضع اول ـ ج ٥، ص ۱۷٦ ـ تا حدودی این احتمال را تأیید می‌کند که این رساله نه از شیخ مفید باشد و نه از سید مرتضی، و می‌گوید: «بنای نجاشی بر این بوده که همهٔ آثار مفید را ذکر کند، چون به هنگام برشمردن تألیفات او، در آغاز، کلمهٔ «منها» نیاورده تا نشانهٔ ذکر بعض آثار او باشد؛ از سوی دیگر نجاشی از همهٔ تصانیف مفید مطّلع بوده و نیاوردن نام تألیفی دلیل آن است که شیخ مفید چنان تألیفی نداشته است».

البته این گفته قابل خدشه است زیرا نجاشی از تعدادی از آثار شیخ مفید مانند

«تصحيح الاعتقاد» نيز ياد نكرده، پس معلوم می‌شود که وی یا بنای ذکر همهٔ آثار مفید را نداشته، یا بعضی را سهواً از قلم انداخته و یا از برخی آثار او بکلّی بی‌اطلاع بوده است.

افزون بر این، تعدادی از آثاری را که شیخ طوسی در فهرست به مفید نسبت داده، نجاشی ذکر نکرده است مانند «رسالة في الفقه إلى ولده» (رک: «نور علم» شمارهٔ ٤٥، ص۱۰۳).

ناگفته نماند که شیخ مفید در «تصحیح الاعتقاد» (ص۱۱۳ ـ ١١٤، چاپ رضی)، با لحنی نسبتاً آرام، به مسألهٔ سهو نبی (صلى الله عليه وآله) اندک اشاره‌ای کرده است.

در رسالهٔ مورد بحث ـ «جواب أهل الحائر» ـ سخنی است که شاید با مبانی شیخ مفید و اکثر امامیه سازگار نباشد، و آن اینکه می‌فرماید:

«ولسنا ننكر أن يغلب النوم على الأنبياء (عليهم‌السلام) في أوقات الصلوات حتى تخرج فيقضوها بعد ذلك، وليس عليهم في ذلك عيب ولا نقص...».

برای آگاهی بیشتر از نظریات ابن بابویه و شیخ مفید در این زمینه، رک: «اندیشه‌های کلامی شیخ مفید» ص ٤٦٧ ـ ٤٧٣.

حاصل آنکه، باید در بارهٔ این رساله، با توجه به قراین داخلی و محتوایی و مقایسهٔ آن با سایر آثار مفید، بحث شود که آیا از آنِ شیخ مفید است یا داماد او ابویعلیٰ جعفری، یا عالم دیگری؟

* این رساله تاکنون مستقلاً چاپ نشده، بلکه ضمن «بحارالأنوار» (ج۱۷، ص۱۲۲ ـ ۱۲۹) و «الدر المنثور» (ج ۱، ص۱۱۱ ـ ۱۲۰) درج و چاپ شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله و حمدله ـ: «وبعد، فقد وقفتُ أيها الأخ (وفقك الله...) على ما كتبت به في معنى ما وجدته لبعض مشايخك بسنده إلى الحسن بن محبوب، عن الرباطي عن سعيد الأعرج...

انجام: «لناقص العقل، ضعيف الرأي، قريب إلى ذوي الآفات المسقطة عنهم التكليف، والله المستعان، وهو حسبنا ونعم الوكيل. تمّ جواب أهل الحائر (على ساكنه السلام) فيما سألوا عنه من سهو النبي (صلى الله عليه وآله) في الصلاة، بحمدالله ومنّه».

یک ● رساله سوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخِ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۷ برگ، از برگ ۵۹ تا ٦٥.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ سوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲٤۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

٦ برگ، از برگ ۵۷ تا ٦۳.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رسالهٔ چهارم از مجموعهٔ شمارهٔ ۳٤۱٤

نسخِ محمدباقر بن محمد حسن خراسانی، در سامرّاء، شوّال ۱۳۰۰.

۳ برگ، از برگ ۱۰۱ تا ۱۰۳، سطور مختلف، ۱۷ × ۱۰/۵ سم.

ooo

«جواب الباقلاّني» ← «النصّ على علي (عليه‌السلام)» (۱).

«جواب الدامغاني» ← «خبر مارية القبطية».

«الحكايات» ← ذيل «الفصول المختارة».

(١٤)

«خبر مارية القبطية»

نجاشی (ص ٤٠١) و تهرانی در «ذریعه» (ج ٢٠، ص٣٨٦) هر دو از این رسالهٔ کوتاه، با عنوان «مسألة في خبر مارية» یاد کرده‌اند. در نسخهٔ چاپی هم عنوان «رسالة فيما أشكَلَ من خبر مارية القبطية» به آن داده شده است؛ ولی بر روی برگ اول مجموعهٔ شمارهٔ ٧٨ و ٢٤٣ همین کتابخانه و برگ اول رساله در این دو مجموعه، عنوان «مسألة في جواب الدامغاني» و «مسألة الدامغاني و جوابها» دیده می‌شود، لیکن نجاشی و شیخ طوسی و ابن شهرآشوب و تهرانی از چنین عنوانی نام نبرده‌اند.

دشمنان در بارهٔ ماریه، همسر پیامبر اکرم (صلّی الله علیه وآله) و مادر ابراهیم، شایعه‌ای منتشر کردند که به دنبال آن پیامبر خدا ـ طبق نقل ـ به حضرت وصی (علیه‌السلام) فرمود: «خذ سيفك يا علي وامض إلىٰ بيت مارية، فإنْ وجدتَ القبطي فيه فاضرب عنقه». شیخ مفید در بارهٔ این حدیث بتفصیل بحث کرده است و در آغاز آن گوید: مردی از معتزلیان از من راجع به این حدیث سؤال کرد و من چنان پاسخهایی دادم.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «سألني (أطال اللهُ بقاء السيد الشريف الفاضل الجليل وأدام تأييده و نعمته وتوفيقه) رجل من المعتزلة عن الخبر المرويّ عن النبي (صلى الله عليه وآله) في قصة مارية القبطية (رحمها الله) وما كان من...»

انجام «والحمد لله، فقال السائل: هو كذلك. ولا ينبغي للعاقل أن يظلم نفسه بمكابرة الحقّ واللجاج، وبالله التوفيق، وصلواته على سيدنا محمد النبي العربي وآله الطاهرين».

• این رساله در نجف چاپ شده است.

یک ● رسالهٔ بیست و یکم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۷۰ تا ۱۷۳.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ یازدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲٤۳[۱٦]

نسخِ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱ برگ، برگ ۱۲۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

فقط صفحهٔ اول این رساله در این مجموعه موجود است.

انجام موجود: «يصطلح على ثبوته الجميع. فقال: خَبِّرْني الآن ما وجه إطلاق النبي (عليه‌السلام)».

سه ● رسالهٔ بیست و نهم از مجموعهٔ شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵٦.

---

۱٦ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲٦۸ این رساله اشتباهاً «النصّ على علي عليه‌السلام» معرفی شده است.

٤ برگ، از برگ ١٧٤ تا ١٧٧.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رسالۀ هفتم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ محمد امین خویی.

٤ برگ، از برگ ٣٠ تا ٣٣.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

ooo

«الردُّ على أصحاب العدد» ← «العدد والرؤية».

«الردّ على النسفي» ← «المسح على الرجلين».

«الرسالة الأُولى في الغيبة» ← «الغيبة» (١)،

«الرسالة الثانية في الغيبة» ← «الغيبة» (٢)،

«الرسالة الثالثة في‌الغيبة» ← «الغيبة» (٣)،

«الرسالة الرابعة في‌الغيبة» ← «الغيبة» (٤).

«رسالة حول حديث نحن معاشر الأنبياء لا نورّث» ← «ميراث النبي (صلى الله عليه وآله)».

«رسالة حول خبر مارية» ← «خبر مارية القبطية».

«الرسالة السهوية» ← «جواب أهل الحائر».

«الرسالة العددية» ← «العدد والرؤية».

«رسالة في التشنيع على أقوال أبي حنيفة ← «أجوبة المسائل الصاغانية».

«رسالة في عدم سهو النبي (صلى الله عليه وآله) ← «جواب أهل الحائر».

«رسالة في الردّ على من حدّ المهر» ← «المهر».

«رسالة في معنى المولى» ← «معنى المولى».

«رسالة في المهر» ← «المهر».

«السهوية» ← «جواب أهل الحائر».

(۱۵)
«شرح المنام»

نجاشی و شیخ طوسی و ابن شهرآشوب، هیچ یک، از این رسالهٔ مختصر نامی نبرده‌اند؛ ولی کراجکی، شاگرد شیخ مفید، آن را در کنز الفوائد (ج ۲، ص۴۸ ـ ۵۱) درج کرده است.

روی برگ اول مجموعه‌ای نفیس و قدیمی از رساله‌های شیخ، نام آن همانگونه که آوردیم ضبط شده؛ ولی بر روی برگ اول رساله، با تفصیل و، چنین ضبط شده است: «شرح المنام الذي رآه الشيخ الجليل المفيد و مناظرته (رحمه الله)».

محتوای این رساله ماجرای خوابی عجیب است که شیخ مفید دیده و در عالم رؤیا در بارهٔ آیهٔ غار با عمر مناظره، و اثبات کرده که آیهٔ مزبور هیچگونه دلالتی بر فضیلت أبی‌بکر ندارد. این رؤیا از رؤیاهای معمولی و عادی نیست زیرا شیخ مفید در آن به بهترین وجه مطلوب خود را اثبات، و به گونه‌ای مستدل و متین ادلّهٔ خصم را رد کرده است. و اگر شیخ مفید ـ یا عالم دیگری ـ در بیداری می‌خواست در بارهٔ این موضوع قلم فرسایی کند بهتر از این نمی‌توانست.

این خواب را شیخ ابوالحسن علی بن محمد بن بنان از شیخ مفید نقل کرده است.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «روى الشيخ أبوالحسن علي بن محمد بن بنان أنّ الشيخ المفيد (رضي الله عنه) قال: رأيت في النوم كأنّي قد اجتزتُ في بعض الطرق، فرأيت حلقة دائرة فيها أُناس كثير...».

انجام: «فلو كان معه في الموضع مؤمن لشركه معه في السكينة كما شرك من قبله من المؤمنين، فدلّ بإخراجه من السكينة على خروجه من الإيمان. فلم يحر جواباً وتفرّق الناس، واستيقظتُ. تمّ المنام، ولله الحمد والمنّة، وصلّى الله على سيّدنا محمّد النبي وآله».

• اين رساله ضمن «كنزالفوائد» كراجكى (ج ۲، ص۴۸ ـ ۵۱) چاپ شده، ولى تاكنون مستقلاً به چاپ نرسيده است.

يک ● رسالۀ پنجم از مجموعۀ شمارۀ ۷۸

نسخ كم غلط، تاريخ كتابت و كاتب نامعلوم.

۲ برگ، از برگ ۷۶ تا ۷۸.

نيز ← ذيل «أجوبة المسائل السروية»

دو ● رسالۀ پنجم از مجموعۀ شمارۀ ۲۴۳

نسخ پيش از ۸۸۸، نفيس و قديمى، كاتب نامعلوم.

۲ برگ، از برگ ۷۷ تا ۷۸.

نيز ← ذيل «أجوبة المسائل الصاغانية»

سه ● رسالهٔ سیزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمّد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵٦.

۲ برگ، از برگ ۸۷ تا ۸۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

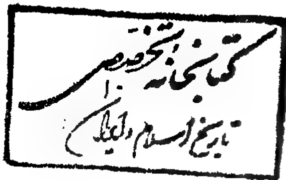
القطع فعلته حدثنا يحيى بن سعيد عن محمد بن يحيى عن رافع بن خديج
قال قال رسول الله صلى الله عليه وآله لا قطع في ثمر ولا كثر قال لو ما بلغني
هذا ولو بلغني ما افتيت بخلافه ولكن قد بلغ الرجل الذي افتيته فقال كم
فعلك جرت به البغال الشهب قال ابو عاصم اخاف ان يكون مما جرت بلحيته ودمه
وروى على بن عاصم قال سمعت ابا حنيفة وقد حكى له عن عبد الله بن
مسعود قضية فقال هذا قضاء الشيطان وقال على بن عاصم استفتيت
ابا حنيفة عن الكفر بربنا فقال سمعت سفيان الثوري يذكر بما يذكر به
الكفار وسمعته غير مرة يلعنه ويقول ما رأيت اجرأ منه على رد سنن
النبي صلى الله عليه وآله

فصل

ولو لم يكن في الدلالة على ضلالته وقلة دينه واقدامه على البدع
في دين الله الا اباحته الخمر واسقاطه الحد وكذا اباحة الفروج
وابطاله دماء المسلمين لكفر فكيف وقد اضاف الى ذلك ما ذكرنا
منه جملة يستغنى بها عما سواه من بدعه في الدين وبالله نستعين واياه
نسئل التوفيق لما يحب ويرضى انه قريب مجيب

تم جزء المسائل الصاغانية والاجوبة عنها
والحمد لله وحده وصلواته على خير خلقه محمد
وعترته الطاهرين وسلم تسليما ولا قوة
الا بالله العلي العظيم

صفحه‌ای از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

(۱۶)
«العدد والرؤیة»

یکی از مسائل مورد بحث و جنجال برانگیز در قرن چهارم و پنجم هجری، این بوده که آیا ماه مبارک رمضان ـ بر خلاف سایر ماههای قمری ـ همیشه کامل و سی روز است؛ یا اینکه برخی سالها بیست و نه روز است و با دیدن هلالِ ماه شوال ـ گرچه از آغاز ماه مبارک رمضان ۲۹ روز گذشته باشد ـ عید فطر، ثابت می‌شود و در نتیجه ماه مبارک ۲۹ روز خواهد بود؟

هر دو نظریه، طرفدارانی داشته است. به قائلان قول اوّل «أصحاب العدد» و به طرفداران نظریهٔ دوم «أصحاب الرؤیة» می‌گفتند.

شیخ صدوق از اصحاب العدد بوده، و در «فقیه» (ج ۲، ص ۱۱۰) از این نظریه بشدّت حمایت کرده است. شیخ مفید نیز در آغاز، از اصحاب العدد بوده و در تأیید آن، به سال ۳۶۳، کتابی نوشته است به نام «لمح البرهان في عدم نقصان شهر رمضان» یا «... في کمال شهر رمضان» («ذریعه» ج ۱۸، ص ۳۴۰). ابن طاووس از این رساله در «اقبال» (ص ۵) مطالبی نقل کرده است. سپس شیخ مفید از این قول عدول کرده ودر تأیید قول دوم کتابی نوشته است به نام «مصابیح النور في علامات أوائل الشّهور» («ذریعه» ج ۲۱، ص ۹۲).

این رساله امروزه در دست نیست ولی در رسالهٔ مورد بحث ـ «العدد والرؤية» ـ سه بار به آن ارجاع داده و گفته است:

الف) «اعلم (أيّدك الله) أنّ الكلام في هذا الباب على استقصائه يطول، و قد عملتُ فيه كتاباً سمّيتُه بمصابيح النور...».

ب) «وقد فصّلتُ أحاديثهم بذلك في كتابي المعروف بمصابيح النور في علامات أوائل الشهور...».

ج) «وأودعت ذلك في كتابي «مصابيح النور في علامات أوائل الشهور».

همچنین در کتاب تصحيح الاعتقاد با تعبير «مصابيح النور» از آن یاد کرده است.

پس از «مصابيح النور» رسالهٔ مورد بحث را نیز در تأیید «اصحاب رؤیت» تألیف کرده و بتفصیلْ جوانب مختلف مسأله را کاویده و احادیث مخالف این نظریه را شاذّ دانسته است.

چنانکه در دیباچهٔ رساله تصریح شده، این رساله را در پاسخ کسی نوشته که برخی از اهل موصل از وی خواسته بودند در این زمینه از شیخ مفید سؤال کند و آن شخص سؤالات را به اطلاع وی رسانده است؛ از این‌رو در رجال نجاشی (ص ٤٠١) از این اثر، با عنوان «جوابات أهل الموصل في العدد والرؤية» یاد شده است. ولی در دو نسخهٔ خطی ما، یعنی شماره‌های ۷۸/۸ و ۲٤۳/۸، عنوان «مسألة في العدد والرؤية» بر آن نهاده شده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی هم در «ذریعه» با نامهای «الردّ على الصدوق في عدد شهر رمضان» (ج۱۰، ص۲۰٤) و «الرسالة العددية في الردّ على أصحاب العدد» (ج۱۱، ص۲۰۹) از آن یاد کرده چنانکه از رسالهٔ «لمح البرهان» شیخ مفید نیز ـ که در ردّ «رؤیت» و حمایت از قول به «عدد» است ـ با عنوان «[ال] رسالة العددية» یاد می‌کند («ذریعه» ج۱۵، ص۲۳۳).

نجاشی چهار کتاب، در این موضوع، به شیخ مفید نسبت داده با این عناوین:

الف) «کتاب لمح البرهان» (ص ۳۹۹)؛
ب) «کتاب مصابیح النور» (ص ۳۹۹)؛
ج) «کتاب جوابات أهل الموصل في العدد والرؤية» (ص ٤٠١)؛
د) «جواب أهل الرَقّة في الأهلّة والعدد» (ص ٤٠٢). (نیز رک: «ذریعه» ج ٥، ص ١٧٦ ـ ١٧٧).

از این چهار کتاب هیچ یک، بجز اثر مورد بحث، باقی نمانده است.

نکتهٔ دیگر آنکه، همچنانکه ملاحظه شد، در کلام نجاشی ـ و نیز در عنوان نسخه‌های خطی این رساله و متن آن ـ از آن به عنوان رد بر شیخ صدوق یاد نشده است؛ ولی از آنجا که شیخ صدوق قایل به عدد بوده و این رساله ردّ قول به عدد است، به رسالهٔ ردّ بر صدوق مشهور شده است.

ابن شهرآشوب نیز در عداد تألیفات شیخ مفید از دو رساله، به نامهای «ردّ العدد» و «الردّ على ابن بابويه» نام برده است، که البته تعبیر دوم ممکن است ناظر به این رساله باشد و ممکن است ناظر باشد به ردّ سهوالنبي(ص) که ذیل عنوان «جواب أهل الحائر» از آن بحث کردیم.

• این رساله تاکنون مستقلاً چاپ نشده است، ولی چون شیخ علی عاملی آن را در «الدّرالمنثور» آورده است، ضمن کتاب مذکور (ج۱، ص۱۲۲ ـ ۱۳٤)، به سال ۱۳۹۸ قمری چاپ شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله و حمدله ـ: «ذكرت (أيّدك الله) أنّ كتاب أخ من أخواننا أهل الموصل و رد عليك يُكلّفُك سؤالي عن شهر رمضان، وهل يكون تسعة وعشرين يوماً، كما يكون ثلاثين يوماً؟ وهل إذاكان تسعة وعشرين يوماً يكون شهراًكاملاً أم لا يطلق عليه الكمال؟ وعن قول من قال بالعدد من أصحابنا...».

انجام: «فدلّ ذلك على أنّه محض الحقّ وليس من باب التقيّة في شيء. نسأل الله التوفيق،

واِيّاه نستهدي إلى سبيل الرشاد، و حسبنا الله ونعم الوكيل، وصلّى الله على محمّد وعترته الطاهرين؛ وسلّم تسليماً كثيراً كثيراً».

یک ● رساله هشتم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۸ برگ، از برگ ٩٦ تا ١٠٣.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية»

دو ● رسالهٔ هشتم از مجموعهٔ شمارهٔ ٢٤٣.

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۷ برگ، از برگ ۹۷ تا ١٠٤.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رسالهٔ شانزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمیدبن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ١٠٥٦.

۹ برگ، از برگ ۱۱۱ تا ۱۱۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۱۷)
«العويص في الأحكام»

محتوای این اثر، پاسخ به سؤالات و فروع پیچیده و مشکل فقهی است که در برخی مسایل به یک پاسخ اکتفا شده و در برخی هم پاسخ‌های متعدد به یک سؤال داده شده است. بر اساس نسخه‌های خطی موجود، این پرسش و پاسخ‌ها در پنج باب به این ترتیب است: ۱ ـ مسایل نکاح، ۲ ـ مسایل طلاق، مهر، ایلاء، عدّه و ظهار، ۳ ـ حدود، قصاص و دیات، ٤ ـ مسایل متفرقه، بعضاً مربوط به ارث، ٥ ـ مسایل نادر.

اکنون این سؤال پیش می‌آید که آیا اصل کتاب همین مقدار بوده یا اینکه سایر ابواب فقه را نیز دربر داشته و از آن افتاده است؟ دلیل روشنی در این زمینه وجود ندارد، ولی در پایان برخی نسخه‌های خطی این رساله، مانند شمارهٔ ۲٤۳/۱۲ ـ و به پیروی از آن، شمارهٔ ۷۸/۱۱ ـ عبارت «تمّ مختصر العویص» دیده می‌شود (بر خلاف نسخه‌های دیگر که تعبیر «تمّ کتاب العویص» و مانند آن دارد) و از همین تعبیر، شیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» (ج ۱۵، ص ۳٦۲) استظهار کرده که قدر موجود، مختصر این کتاب است نه همهٔ آن.

از سخن شیخ مفید در آغاز این اثر، بر می‌آید که این مسایل در اصل، سؤالاتی بوده از

نیشابور، که از مفید خواسته شده پاسخ آنها را همراه با افزودن مطالب متناسب با آنها یکجا گرد آورد و او این خواسته را اجابت کرده است.

از این رو شیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» (ج۵، ص ۲۴۰؛ ج۱۵، ص ۳۶۲) این اثر را با «جوابات المسائل النیشابوریة» یکی دانسته و از عویص با این دو نام، یاد کرده است. ولی آنچه این نظریه را تا حدودی مخدوش می‌کند اینکه اوّلاً: نجاشی از اثر مورد بحث با عنوان «کتاب العویص في الأحکام» (ص ٤٠٠)، و از مسائل نیشابوریه نیز جداگانه با عنوان «کتاب جوابات أبي الحسن النیسابوري» یاد کرده است (ص ٤٠٠) و احتمال اشتباه وی در این مورد بعید است؛ ثانیاً: خود شیخ مفید در «أجوبة المسائل السرویة» در پاسخ هشتم، از مسائل نیشابوریه یاد کرده و گفته است:

«وقد أجبتُ عن کثیرٍ من الأخبار المختلفة في مسائل ورد عليّ بعضها من نیشابور و...».

در حالی که در «عویص» سخنی از اخبار ناهمگون نیست بلکه ـ همانگونه که خود مفید هم تصریح کرده ـ شامل پاسخ مسایل پیچیدهٔ فقهی است.

گفتنی است که عنوان کتاب را طبق ضبط نجاشی آوردیم، ولی در برخی نسخه‌های خطی، مانند ۲۴۳/۱۲، و ۷۸/۱۱، « کتاب العویص في الفقه»، و در برخی دیگر مانند شمارهٔ ٤٦٣٤/٤، و ٦٦٦٥/٢ «مسائل العویص» ضبط شده است.

اضافه می‌کنیم که شیخ طوسی در فهرست و ابن شهرآشوب در معالم العلماء از این اثر یاد نکرده‌اند.

آغاز ـ بعد از بسمله و حمدله ـ: «سألت (وفّقك الله) أنْ أُثبت لك ماکنت سمعتَه منّي في مذاکرة أخینا الوراد من نیسابور (حرسه الله) بالمسائل المنسوبة إلی العویص في الفقه، وما کان دار بیننا في تلك المجالس الّتي اتّفق لنا فیها، ممّا یقارب ما تقدَّمَ ذکره في معناه، وأُضیف ذکر طرفٍ ممّا في بابه ونوعه إلی ذلك، وأُفصّل لك وأُبیّن ما اختصّ به مذهب آل محمّد (علیه وعلیهم‌السلام) ممّا طابقهم علیه العامّة أو

بعضهم، لتقف على مشروحه، ويتميّز لك مكنيُّه من صريحه».

انجام: «فإن قال: كذا كذا وكذا درهم كان أحد عشر درهماً وعشر درهم».[۱۷]

• این رساله تاکنون چاپ نشده است.

یک ● رسالهٔ یازدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۱۶ برگ، از برگ ۱۳۱ تا ۱٤٦.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ دوازدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲٤۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱۳ برگ، از برگ ۱۲۵ تا ۱۳۸.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

این نسخه ناقص الأوّل است.

آغاز موجود: «للإسلام، الجواب: هذا نصراني عقد على نصرانية...».

۱۷ ـ انجام نسخه‌های این اثر، اندکی با یکدیگر متفاوت است، و آنچه ضبط شد طبق برخی نسخه‌هاست نه همهٔ آنها.

سه ● رسالهٔ نوزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵٦.

۱۸ برگ، از برگ ۱۲۸ تا ۱٤٦.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رساله دوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۳٦۹٤

نسخ بسیار مغلوط، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت احتمالاً ۱۰۵٦.

۸ برگ، از برگ ٤ تا ۱۲، سطور مختلف، ۲۰/۵ × ۱۷ سم.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

پنج ● رسالهٔ چهارم از مجموعهٔ شمارهٔ ۳۷۱۹

نستعلیق محمدباقر بن محمد مهدی هرندی در سال ۱۱۸۰. (پایان رسالهٔ سوم). بر روی برگ اول مجموعه، یادداشتِ تملک «جواد بن مرتضى الطباطبائي في شهر شوّال المكرّم ۱۱۹۷» با مهر بیضوی «جواد بن مرتضى الحسيني... الطباطبائي» دیده می‌شود.

۸ برگ، از برگ ۸۱ تا ۸۹، ۱۵ سطری، ۲۰ × ۱۵ سم.

شش ● رسالهٔ چهارم از مجموعهٔ شمارهٔ ٤٦۳٤

نسخ، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت پنج شنبه اول ماه صفر ۹۲۱.

در حاشیه، تصحیح شده و اندکی حاشیه نویسی دارد، بر روی برگ اول و دوم مجموعه، تملّک «محمّد بن الحسن المعروف بالبهاء» (فاضل هندی) با مهر بیضوی «البهاء كلّه لك ۱۰۸۸» و تملّک «محمدالجواد الحسني الحسيني» (صاحب مفتاح

الکرامة) و مهر بیضوی وی: «یا جواداً لا یبخل علی عبده محمد الجواد الحسیني» و تملک محمّد مؤمن عاملي و مهر دایری وی، و تملّک محمد طاهر عاملی با مهر بیضوی «محمد طاهر الحسیني ۱۱٤٥» (ظ)، دیده می‌شود.

۲٤ برگ، از برگ ۱۸٤ تا ۲۰۸، سطور مختلف ۱٤/٥ × ۹ سم.

هفت ● رسالۀ چهاردهم از مجموعۀ شمارۀ ٥١٥١

نستعلیق اسماعیل (روی برگ ٤۳ مجموعه) در سال ۱۱۱٦ (روی برگ ۳۱۳ مجموعه). در حاشیه تصحیح شده و حاشیۀ توضیحی و انتقادی دارد.

۸ برگ، از برگ ۳٤۷ تا ۳٥٥، سطور مختلف، ۱۸ × ۱۲ سم.

در آغاز نسخه، به اشتباه، این اثر را رسالۀ خراجیه اردبیلی پنداشته و نوشته‌اند: «الرسالة الخراجيّة أيضاً من تأليفات المولى الفاضل العالم المرحوم المغفور الورع المتّقي مولانا أحمد الأردبيلي، (أسكنه الله تعالى في جنانه وأثابه برضوانه)».

هشت ● رسالۀ دوم از مجموعۀ شمارۀ ٦٦٦٥

نسخ معرب میرحسین بن سید امیر مازندرانی در سال ۱۰۷۲ (آخر رسالۀ سوم، روی برگ ۷٤)؛ عناوین به شنگرف، بر روی برگ اول مجموعه تملّک غرّۀ محرم ۱۱۲٦ دیده می‌شود.

۱۱ برگ، از برگ ۲٥ تا ۳٦، ۲۱ سطری، ۲۰/٥ × ۱٥ سم.

ooo

«العويص في الفقه» ← «العويص في الأحكام»

الاسلام جواب هذا امرء عقد على امراته وجعل
مهرها خمرا ولحم خنزير وسلم اليها ثم اسلم بعد ذلك فلم يحرم
عليه فلم يهما سلف من المهر المحظور في ملة الاسلام وكان زوجها
حلالا بالعقد الاول على ما ذكرناه وهذا الجواب على الاجماع

مسألة اخرى رجل عقد على امراة خطبت
له بالعقد ساعة من نهار ثم حرمت عليه بعد ذلك الى الممات
من غير نقض احدثته ولا احدثه ولا اجور وقع منهما على حال ه
جواب هذا رجل كانت له امراة فزوج بامها
وهو لا يعلم انها امها حلت له بالعقد على الظاهر فلما كان بعد
ساعة من النهار عرف السبب بينهما فانفسخ النكاح بغير طلاق
ولم يحل له ابدا على جميع الاحوال وهذا القول اجماع ه

باب المسائل في الطلاق والفراق والمهور والايلاء والعدد والظهار

رجل ابتلى امراة رجل مسلم كامل العقل فقال لها انت طالق
على كتاب الله عز وجل وحضره جماعة من المسلمين يقولون ذلك
وزوج المراة انكر الناس كراهة لما وقع من الاجنبي المطلق
زوجته فلم ينفعه كراهته وفرق الحاكم بينه وبين امراته
ووطيها المطلق بعد ساعة حلالا ه جواب
هذا رجل وكل رجلا على زوجته في طلاقه فلما مضى من
بين يديه بلغه ذلك فابطل وكالته واشهد على ابطالها

تصویر صفحهٔ اول رسالهٔ «العویص» در مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

(۱۸)
«الغَیبة» (۱)

نجاشی در شمار تألیفات شیخ مفید، مجموعاً از شش اثر راجع به موضوع غیبت حضرت ولیّ عصر (أرواح من سواه فداه وعجّل الله فرجه و جعلنا من أنصاره والمستشهدین بین یدیه) یاد کرده است؛ یکی «کتاب المسائل العشرة [کذا، صحیح: العشر] في الغیبة» (ص۳۹۹) که به «الفصول العشرة» معروف است و در آینده ذیل شمارهٔ ۲۲ مبسوطاً از آن سخن خواهیم گفت. و از پنج تای دیگر با این عناوین اسم برده است:

أ) «کتاب مختصر في الغیبة» (ص ۳۹۹)؛

ب) «کتاب جوابات الفارقیّین في الغیبة» (ص ۴۰۰)؛

ج) «کتاب النقض علی الطَّلْحي في الغیبة» (ص ۴۰۰)؛

د) «کتاب الجوابات في خروج الإمام المهدي (علیه‌السلام)» (ص۴۰۱)؛

هـ) «کتاب في الغیبة» (ص۴۰۱)

از سوی دیگر، بجز «الفصول العشرة»، چهار رسالهٔ کوتاه در غیبت از شیخ مفید در دست است که بدرستی روشن نیست هر یک کدامین اثر از آثاری است که نجاشی از آنها

یاد کرده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی هم از آثار شیخ مفید در باب غیبت ـ بجز «الفصول العشرة» ـ در جاهای متعددی از ذریعه نام می‌برد که عبارت است از:

۱) «کتاب الجوابات في خروج المهدي (علیه السلام)» (ج ۵، ص ۱۹۵)؛

۲) «کتاب الغیبة» (ج ۱٦، ص ۸۰ ـ ۸۱)؛

۳) «مسائل الغیبة» (ج ۲۰، ص ۳٦)؛

٤) «مسألة في سبب استتار الحجّة» (ج ۲۰، ص ۳۸۸)؛

۵) «مسألة في غیبة الحجّة وفوائدها» (ج ۲۰، ص ۳۹۰)؛

٦) «مسألة في، من مات ولم یعرف إمام زمانه» (ج ۲۰، ص ۳۹۵).

البته سه اثر اخیر، همان «مسائل الغیبة» است که در ج ۲۰، ص ۳٦۱ از آن یاد کرده است، گرچه آن بزرگوار متوجه یکی بودن آنها نشده است.

از این چهار رساله در نسخهٔ خطی شمارهٔ ۷۸ و ۲٤۳ با این عناوین نام برده شده:

ـ «مسألة في الغیبة»؛

ـ «مسألة أُخرى في الغیبة من إملائه (رضي الله عنه)»؛

ـ «مسألة أُخرى في غیبة الإمام (علیه السلام) من إملائه (رضي الله عنه)»؛

ـ «فصل في الغیبة سُئل عنها الشیخ المفید (رضي الله عنه)».

به هر حال، این چهار رسالهٔ کوتاه موجود را جداگانه، به ترتیبی که در نسخه‌های خطی آمده است، معرفی می‌کنیم.

* این چهار رساله سالها پیش در نجف و سپس در قم چاپ شده است.

در رسالهٔ اول، در بارهٔ حدیث معروف «من مات ولم یعرف امام زمانه مات میتةً جاهلیة» واینکه امامْ در هر عصری لازم، ودر این زمان حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه) است، بحث شده، و به برخی شبهات و سؤالات مربوط به آن پاسخ داده شده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی از آن با عنوان «مسألة في، من مات ولم یعرف إمام زمانه»، یاد

کرده است. («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۹۵). وی در جای دیگر از «ذریعه» (ج ۲۰، ص ۳۹۰) گوید: «مسألة في غيبة الحجة وفوائدها للشيخ المفيد، عند السيد شهاب الدين بقم»؛ که با توجه به محتوای رساله و قراین دیگر، معلوم می‌شود همین رساله است و نه رساله‌ای دیگر. ولی در نسخه‌های خطی عنوان «مسألة في الغيبة» بر آن نهاده شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «الحمدلله وصلواته على عباده الذين اصطفى، وبعد، سأل سائل فقال: أخبروني عمّا روي عن النّبي (صلى الله عليه وآله) أنّه قال: «من مات وهو لا يعرف إمام زمانه مات ميتةً جاهليّة» هل هو ثابت صحيح أم هو معتلّ سقيم؟ الجواب وبالله التوفيق والثقة...».

انجام: «وهو مُليم؛ وهذا مالا يذهب إليه مسلم ولا ملّي، فيعلم بذلك بطلان ماظنّه الخصوم، وبالله التوفيق».

یک ● رسالهٔ پانزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۵۸ تا ۱۶۱.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ بیست و سوم از مجموعه شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمّد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵٦.

۲ برگ، از برگ ۱٦۰ تا ۱٦۲.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

سه ● رسالهٔ سوم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشترودی در ١٣٣٦.

٢ برگ، از برگ ١٩ تا ٢١.

این رساله مجدّداً در همین مجموعه کتابت شده است (برگ ٥٤ تا ٥٧).

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۱۹)
«الغيبة» (۲)

روایتی از امام جعفرصادق (علیه‌السلام)[۱۸] رسیده که اگر حضرت ولیّ عصر (عجل الله فرجه) به تعداد اصحاب بدر ـ سیصد و سیزده نفر ـ یاور داشته باشد خروج خواهد کرد. شخصی از رؤسا از شیخ مفید می‌پرسد که مگر نه این است که شیعیان در این زمان چندین برابر اصحاب بدرند؟ پس چگونه بر حضرتْ غیبت رواست، با توجه به روایتی که شیعه از امام صادق (علیه‌السلام) نقل می‌کند؟ شیخ مفید، در این رساله، سؤال وی را پاسخ داده و در بارهٔ مفاد این حدیث بحث کرده است. این اثر در نسخهٔ خطی، عنوان «مسألة أُخرى في الغيبة من إملائه (رضي الله عنه)» دارد و بعید نیست مراد نجاشی از «كتاب الجوابات في خروج المهدي (عليه‌السلام) (ص۴۰۱) همین رساله باشد، گرچه تهرانی «كتاب الجوابات...» را بر رسالهٔ «الغيبة» (٤) منطبق کرده است. («ذریعه» ج۵، ص۱۹۵).

---

۱۸ ـ در «فهرست کتابخانه» ج۱، ص۹۵، امام باقر(علیه‌السلام) ذکر شده که صحیح آن امام صادق(ع) است.

آغاز: «قال الشيخ المفيد (رضي الله عنه): حضرتُ مجلس رئيس من الرؤساء فجرى كلام في الإمامة، فانتهى إلى القول في الغيبة، فقال صاحب المجلس: أليست الشيعة تروي عن جعفر بن محمد (عليهما السلام)...

انجام: «من ترك إقامة الحدود وتنفيذ الأحكام لما بيّنّاه من حالهم ووصفناه، وهذا واضح، والله الموفق للصواب».

یک ● رسالهٔ شانزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸
نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.
۳ برگ، از برگ ۱۶۱ تا ۱۶۳.
نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ پانزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳[۱۹]
نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.
۲ برگ، از برگ ۱٤٦ تا ۱٤٧.
نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».
حدود یک برگ از آغاز این نسخه افتاده است.
آغاز موجود: في رأي النبي (صلى الله عليه وآله) وإن كان المذهب ما قدّمناه».

---

۱۹ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲٦۹ از این رسالهٔ غیبت با دو رسالهٔ بعد، با یک عنوان یاد شده و مجموعاً یک رساله پنداشته شده است.

سه ● رسالهٔ بیست و چهارم از مجموعهٔ ٢٥٥

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ١٠٥٦.

٤ برگ، از برگ ١٦٢ تا ١٦٦.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رسالهٔ چهارم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشترودی در ١٣٣٦.

٢ برگ، از برگ ٢١ تا ٢٣.

این رساله مجدّداً در همین مجموعه کتابت شده است (برگ ٥٧ تا ٦٠).

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

ويسدي به الامه الشيعه التقيه عند ظهوره ينادى باسمه
في السما الملائكه الكرام عليهم السلم ويدعوا الى بيعته جبريل
وميكاييل في الانام ويظهر قبله امارات الفنا مد في الارض والسما
ويحيي عند ظهوره اموات في نزوع امات قيامه ونهوضه بالامر
لا انصار ولا ظهور للغرض لسلف من ابابه عليهم السلم وكونو
سلطان جائر زمان وملك كل اوان منهم وعلموا انهم لا يتدينون بالقيام
بالسيف ولا يرون الدعا الى نفسه على احد من اهل الخلاف وان دينهم
الذي يتقربون الى الله عز وجل التقيه ولقا لبيد وجوز اللسان
ما التوفر على العبادات والانقطاع الى الله عز وجل بالاعمال
الصالحات وامنوهم على انفسهم وامنوهم مطمئنين بذلك
الى ما يدبروه من شانهم ويحققوه من ديانتهم ولقفوا بذلك من
الظهور والانتشار وعفوا به عن التغيب والاستتار ولما
كان امام هذا الزمان عليه السلم هو المشار اليه بسل
السيف من اول الدهر لتقادم الايام المذكور والجهاد
لاعدا الله عند ظهوره ورفع التقيه عن اوليائه والزامه
لهم الجهاد وانه المهدي الذي يظهر الله به الحق ويبيد
بسيفه الضلال وكان المعلوم انه لا يقوم بالسيف الا مع
وجود الانصار اجتماع الحمله والاعوان ولم يكن انصار
عليه السلم عند وجوده متساويه الى هذا الوقت موجود
ولا على نصرته مجتمعون ولا كان في الارض من شيعته طرا من يصلح
للجهاد وان كانوا يصلحون لنقل الاثار وحفظ الاحكام

تصویر صفحه‌ای از رسالهٔ «الغیبة» (۲) در مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

(۲۰)
«الغيبة» (۳)

یکی از اهل تسنن پرسیده که علت غیبت و استتار امام عصر (علیه‌السلام) چیست؟ و چه فرقی است بین آن حضرت و پدران بزرگوارش، که غیبت و استتار نداشتند؟ برخی از شیخ مفید خواسته‌اند که این سؤال را پاسخ بدهد و محتوای این رساله پاسخ به این سؤال است.

شیخ آقا بزرگ از این اثر با عنوان «مسألة في سبب استتار الحجة» یاد کرده است («ذریعه» ج ۲۰، ص۳۸۸) ولی در نسخهٔ خطی، عنوان «مسألة أُخرى في غيبة الإمام (عليه‌السلام) من إملائه (رضي الله عنه)» دارد.

آغاز ـ بعد از بسمله و صلوات ـ: «وبعد، سأل بعض المخالفين فقال: ما السبب الموجب لاستتار إمام الزمان (عليه السلام) وغيبته التي قد طالت مدّتها... وسألتَ (أدامَ الله عزّك) الجوابَ عن ذلك. الجواب ـ وبالله التوفيق ـ: ...».

انجام: «فهو جوابنا في ظهور السلف من آباء صاحب الزمان (عليه و عليهم‌السلام) واستتاره وغيبته، فلا يجد من ذلك مهرباً، والحمدلِلّه المستعان».

یک ● رسالهٔ هفدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۶۳ تا ۱۶۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ شانزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۴۷ تا ۱۴۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية»

سه ● رسالهٔ بیست و پنجم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۳ برگ، از برگ ۱۶۶ تا ۱۶۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رسالهٔ پنجم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشترودی در ۱۳۳۶.

۲ برگ، از برگ ۲۳ تا ۲۵.

این رساله مجدّداً در همین مجموعه کتابت شده است (برگ ۶۰ تا ۶۲).

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۲۱)
«الغيبة» (٤)

محتوای این رساله، پاسخ به این پرسش است که چه دلیلی داریم بر وجود حضرت ولی عصر (عجل الله فرجه)، با اینکه مردم در وجود آن حضرت اختلاف دارند؟ شیخ مفید در پاسخ، به نقل متواتر شیعه از امامان معصوم (علیهم السلام) تمسّک جسته و از برخی شبهات راجع به آن پاسخ گفته است. همچنین از اشعار سید حمیری ـ در یکصد و پنجاه سال قبل از غیبت ـ یاد کرده که گفته است:

له غَيْبةٌ لابـدَّ أن سـيَغيبها   فصلّى عليه الله من متغيِّبِ

سائل در ضمن سؤال خود گفته که «معتقدان به حضرت ولی عصر می‌گویند: وی هم‌اکنون ١٤٥ سال دارد». از این نکته معلوم می‌شود که این سؤال و جواب در سال ٤٠٠ ق بوده است. (٤٠٠ = ١٤٥ + ٢٥٥)

شیخ آقا بزرگ تهرانی معتقد است که این رساله همان «کتاب الجوابات في خروج الإمام المهدي (علیه السلام)» است که در کلام نجاشی (ص ٤٠١) آمده است(«ذریعه» ج ٥، ص ١٩٥) ولی روشن است که این نام با محتوای رساله مطابقت ندارد بلکه بیشتر با رسالهٔ «الغیبة» (٢) سازگار است.

به هر حال، این رساله در نسخهٔ خطی نام خاصی ندارد و در آغاز آن عنوان «فصل في الغيبة، سئل عنها الشيخ المفيد (رضي الله عنه) في إثبات وجود الإمام صاحب الزمان» دیده می‌شود.

آغاز ـ بعد از بسمله و صلوات ـ: «مسألة. سأل سائل الشيخ المفيد (رضي الله عنه) فقال: ما الدليل على وجود الإمام، صاحب الغيبة (عليه‌السلام)؟ فقد اختلف الناس في وجوده اختلافاً ظاهراً».

انجام: «لأنّه إذا قامت الدلالة بأنّ الأرض لا تخلو من حجّة وأنّ الحجّة لا يكون إلاّ معصوماً من الخطأ والزلل لا يجوز عليه ما يجوز على الأُمّة، وكانت المنازعة فيه لا في الغيبة؛ فإذا سلّم ذلك كانت الحجة لازمة في الغيبة».

یک ● رسالهٔ هیجدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۶۶ تا ۱۶۸.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ هفدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۴۹ تا ۱۵۲.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رسالۀ بیست و ششم از مجموعۀ شمارۀ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۳ برگ، از برگ ۱۶۹ تا ۱۷۲.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السرویة».

چهار ● رسالۀ دوم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشترودی در ۱۳۳۶.

یک برگ، از برگ ۱۶ تا ۱۷.

این نسخه ناقص الآخر است و حدود یک صفحه از آخر آن ساقط شده است.

این رساله مجدّداً (ولی کامل) در همین مجموعه کتابت شده است (برگ ۶۲ تا ۶۵).

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السرویة».

شرح الاجوبه عن المسايل
في العشره الفصول عما يتعلق بمذهب
آل الرسول صلى الله عليه واله وهو
جواب ... الملك
املا
الشيخ المفيد ابي عبد الله محمد بن
محمد بن النعمان الحارثي رحمه الله
عنه وارضاه

وقف کتابخانه قرائتخانه عمومی آیت‌الله العظمی
مرعشی نجفی – قم

تصویر صفحهٔ اول «الفصول العشرة في الغيبة» در مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

(۲۲)
«الفصول العشرة في الغيبة»

محتوای این رسالهٔ مبسوط، پاسخ به ده سؤال پیرامون حضرت بقیة الله (عجل الله تعالی فرجه الشریف) طی ده فصل است. برای هر سؤالْ فصل مستقلی باز شده و علاوه بر آن، در ضمن بیشتر فصول، فصل یا فصل‌های فرعی نیز دیده می‌شود.

سؤال کننده بدرستی دانسته نیست، ولی طبق آنچه در مجموعه شمارهٔ ۲٤۳ و شمارهٔ ۷۸ همین کتابخانه آمده است، او «الرئیس أبي العلاء بن تاج الملک» بوده و شیخ مفید از وی چنین یاد کرده است:

«من أُوجب له حقّاً، وأُعظم له محلاً، وأعتقد في فصاحته و وفاق مشربه لازماً وفرضاً...».

از آنجا که این رساله حاوی پاسخ ده مسأله طی ده فصل اصلی است، سالها پیش در نجف با عنوان «الفصول العشرة» چاپ، و به همین نام معروف شده است. از این‌رو ما هم آن را با این عنوان معرفی کردیم. شیخ آقا بزرگ تهرانی نیز در «ذریعه» (ج۱٦، ص۲٤۱) با همین نام از آن یاد کرده است.

از سوی دیگر، به دلیل اشتمال آن برده سؤال و پاسخ، «المسائل العشر» نیز خوانده

شده، و نجاشی با عنوان «کتاب المسائل العشرة [کذا، والصحیح: العشر] في الغیبة»، و ابن شهرآشوب با عنوان «الأجوبة عن المسائل العشر» از آن نام می‌برند. تهرانی هم، علاوه بر عنوان سابق، نام «المسائل العشر في الغیبة» نیز بر آن نهاده است («ذریعه» ج ۲۰، ص۳۵۸).

گفتنی است که در نسخه‌ای نفیس و قدیمی، یعنی مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳ همین کتابخانه، عنوان آن «شرح المسائل العشرة» [کذا] عمّا یتعلّق بمهدي آل الرسول (صلی الله علیه وآله)» (برگ اول رساله) ضبط شده است.

این اثر، از جمله آثار سالهای پایانی عمر شیخ (سال ٤١١) بوده و تاریخ تألیف آن مشخص است، زیرا در آغاز رساله تعبیر «إلیٰ یومنا هذا، وهو سنة عشر و أربعمائة»، و در اواسط آن پیش از پاسخ سؤال ششم، عبارت «إلی یومنا هذا، وهو سنة إحدی عشرة وأربعمائة» دیده می‌شود.

شیخ مفید در آغاز این رساله می‌گوید: در این موضوع، یعنی امامت، آثاری نوشته‌ام که: «قد ظهر في الخاص من الناس والعام، واشتهرتْ بین الجمهور من الأنام». و در لابلای آن تعدادی از آثار خود را نام می‌برد:

الف ـ (آخر پاسخ به سؤال اول): «... وذلك موجود في مواضع من کتبي، وخاصّة في کتابيّ المعروف أحدهما بـ «الإرشاد في معرفة حجج الله علی العباد» والثاني «الإیضاح في الإمامة والغیبة»»؛

ب ـ (ضمن پاسخ سؤال ششم): «وقد أثبتُّ أسماءَ جماعةٍ منهم في کتابي المعروف بـ «الإیضاح في الإمامة»»؛

ج ـ (آخر پاسخ سؤال دهم): «وقد أثبتُّ في کتابي المعروف بـ «الباهر من المعجزات... ورسمت منه جملةً مقنعةً في آخر کتابي المعروف بـ «الإیضاح...»».

* این رساله تاکنون بارها چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله -: «الحمد لِلّه الذي ضمن النصر لمن نصره، وأيّد بسلطان الحق من عرف سبيله فأبصره، وسلب التوفيق عمّن ألحد فيه وأنكره وإليه الرغبة في إدامة النعمة...».

انجام: «فهذه جملة الفصول التي ضمنت إثبات معانيها، ليتّضح بذلك الحقُّ فيها، ليعتبر به ذووالألباب، وقد وفيت بضماني فى ذلك، والله الموفّق للصواب...».

يک ● رسالهٔ نهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ كم غلط، تاريخ كتابت و كاتب نامعلوم.

۲۰ برگ، از برگ ۱۰٤ تا ۱۲۳.

نيز ← ذيل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ نهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲٤۳

نسخ پيش از ۸۸۸، نفيس و قديمى، كاتب نامعلوم.

۱٦ برگ، از برگ ۱۰۵ تا ۱۲۱.

نيز ← ذيل «أجوبة المسائل الصاغانية».

اين نسخه ناقص الآخر است و بيش از دو برگ از انجام آن افتاده است.

انجام موجود: «وجب عليهم به العقاب وكان ذلك هو الأصلح لهم».

سه ● رسالهٔ هفدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵[۲۰]

نسخ عبدالحميد بن محمد مقيم خطيب عبدالعظيمى در ۱۰۵٦.

۲۰ ـ در «فهرست كتابخانه» ج ۱، ص ۲۸۵ از وجود اين اثر ضمن مجموعه يادى نشده است، با اينكه در خود نسخه به اين مطلب، با اين عبارت تنبه داده شده است: «هذه السطور المندرجة في هذه الصفحة آخر رسالة في باب الغيبة للشيخ الأجل المفيد... سقط أوائل أوراقها من هذه النسخة».

تنها حدود نیم صفحهٔ پایان «الفصول العشرة» در این مجموعه موجود است. (روی برگ ۱۲۰).

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رسالهٔ اول از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشترودی در ۱۳۳۶.

۱۵ برگ، از برگ ۱ تا ۱۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۲۳)
«الفصول المختارة من العیون والمحاسن»

این کتاب پر ارزش، شامل مباحث بسیار ارزنده در موضوعات مختلف، و عمدةً در کلام و امامت، یا مباحث فقهی دارای صبغهٔ کلامی، از شیخ مفید است که سید مرتضی علم‌الهدی، شاگرد وی (قدس سرّهما) آنها را جمع آوری و یکجا تدوین کرده است.

سید مرتضی در دیباچه کتاب، خطاب به کسی که انجام دادن چنین کاری را از وی خواسته، گوید:

«سألت (أیّدك الله) أن أجمع لك فصولاً من کتاب شیخنا المفید... في المجالس، ونکتاً من کتابه المعروف بـ«العیون والمحاسن» لتستریح...».

ولی این کتاب به «الفصول المختارة من العیون والمحاسن» معروف شده و تهرانی هم در «ذریعه» (ج۱٦، ص ۲٤٤) با همین عنوان از آن یاد کرده؛ از این‌رو ما این عنوان را برگزیدیم.

تردیدی نیست که شیخ مفید کتابی به نام «العیون والمحاسن» داشته است ـ که امروزه در دست نیست ـ و نجاشی کتابی به این نام به وی نسبت داده (ص ۳۹۹) و خود شیخ مفید نیز در «افصاح» (ص ۱۹۲) از آن نام برده است. از سوی دیگر، هم نجاشی و هم شیخ

طوسی در فهرست و ابن شهرآشوب در معالم العلماء در شمار تألیفات شیخ مفید از اثری به نام «الفصول من العیون والمحاسن» یاد کرده‌اند، که قاعدةً باید مرادشان همین اثر موجود باشد که به همّت سید مرتضی گردآوری و تدوین شده است. از سوی دیگر هیچ یک از این سه بزرگوار کتابشناس، در عداد تألیفات سید مرتضی نامی از این اثر نبرده‌اند («رجال نجاشی» ص ۲۷۰ ـ ۲۷۱؛ «فهرست شیخ» ص ۹۸ ـ ۱۰۰؛ «معالم العلماء» ص ۶۹ ـ ۷۱).

به هر حال، از آنجا که اصل کتاب «العیون والمحاسن» شیخ مفید در دست نیست، این اثر ارزش فراوانی دارد، علاوه بر اینکه تدوین کنندهٔ آن دانشمندی کم نظیر همچون سید مرتضی است.

تاریخ تألیف «العیون والمحاسن» و نیز «الفصول المختارة من العیون والمحاسن» دانسته نیست، ولی چنانکه از برخی جاهای کتاب (مانند ص ۲۶۱ چاپ داوری) بر می‌آید بعضی از مناظراتی که در آن نقل شده در سال ۳۷۳ رخ داده است. در این کتاب، از تعدادی از دیگر آثار مفید که اغلب آنها در دست نیست نامی به میان آمده است:

أ) «وقد أشبعت القول في هذا الباب في كتابي «الكامل في علوم الدين» وكتاب «الأركان في دعائم الدين» (ص ۲۸٤، چاپ داوری).

ب) «وثبوته مع نظائره في كتابيّ المقدّم ذكرهما، يغني عن إيراده في هذا المكان» (ص۲۸٦، چاپ داوری)

ج) «وقد ذكرت الجواب عمّا تقدم من السؤال في هذا الباب في كتابي المعروف بتقرير الأحكام» (ص۵۹، چاپ داوری).

د) «وقد استقصيت القول في هذا الباب في كتابي المعروف ب«المسألة الكافية» (ص۱۰۵، چاپ داوری).

این اثر، چنانکه از نسخهٔ شمارهٔ ٤۱۸٦ بر می‌آید در دو جزء تدوین شده ولی در نسخهٔ شمارهٔ ٦۸۷ همهٔ مطالب پیوسته است و آغاز جزء دوم بدون بسمله، و هر علامت دیگر

که نشانهٔ جزء دیگر بودن است، شروع شده است.

* این کتاب تاکنون چند بار چاپ شده.

آغاز جزء اول: ـ بعد از بسمله و حمدله ـ: «سألت (أيّدك الله) أن أجمع لك فصولاً من كتاب شيخنا المفيد أبي عبد الله محمد بن محمّد بن النعمان (أدام الله عزّه) في المجالس، ونكتاً من كتابه المعروف بـ«العيون والمحاسن»؛ لتستريح إلى قراءته في سفرك، و تنشر ذكره في مستقرّك وبلدك، وقد أجبتك (أيّدك الله) إلى ذلك... اتفق للشيخ أبي عبدالله اجتماع مع القاضي أبي‌بكر أحمد بن سيّار في دارالشريف أبي عبدالله محمد بن محمد بن طاهر الموسوي (رضي الله عنه) وكان بالحضرة جمع كثير يزيد عددهم على مائة إنسان...».

پایان جزء اول: «فلحقتهم الشناعة المخرجة لهم عن الدين و تَجَنّبِ الشيعة من ذلك (برابر با ص۱٤۱، جزء اول، چاپ داوری).

در نسخه خطی، آغاز جزء دوم حدود چهار صفحه قبل از جزء دوم در چاپ داوری است.

آغاز جزء دوم: «فصل: قال الشيخ (أدام الله حراسته): وما رأيت أشدّ وقاحةً من الناصبة...» (برابر با ص ۱٤۱، چاپ داوری).

پایان جزء دوم: «وأمّا المهلكات فشحّ مطاع وهوىً متّبع وإعجاب المرءِ بنفسه».

اضافه می‌کنیم که در هر دو نسخه (شمارهٔ ٦۸۷ از برگ ۲٥۱ تا ۲٦۱؛ و شمارهٔ ٤۱۸٦ از برگ ۱۳۷ تا ۱٤۲)، فصلی که به «حکایات» معروف شده، و در مجلهٔ «تراثنا» (شمارهٔ ۱٦) چاپ شده آمده است؛ ولی از آنجا که «حکایات» کتاب مستقلی نیست بلکه فصلی از «الفصول المختارة» است و دلیلی بر مستقل بودن آن نیست با عنوان مستقل از آن یاد نکردیم.

یک ● کتاب اول از مجموعهٔ شمارهٔ ٦٨٧

نسخ شمس الدين محمد طالقانی، تاریخ کتابت نامعلوم، در حاشیه تصحیح شده.

٢٦٠ برگ، از برگ ١ تا ٢٦١.

نیز ← ذیل «الإفصاح في الإمامة».

دو ● کتاب اول از مجموعهٔ شمارهٔ ٤١٨٦

نسخ سدهٔ یازدهم، کاتب نامعلوم، عناوین به شنگرف و یا مشکی درشت.

١٤١ برگ، از برگ ١ تا ١٤٢.

نیز ← ذیل «الإفصاح في الإمامة».

سه ● کتاب ششم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشترودی در ١٣٣٦.

تنها چند برگ از کتاب «الفصول المختارة» در این مجموعه کتابت شده است.

٤ برگ، از برگ ٢٥ تا ٢٩.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

● ● ●

«المجالس» ← «الأمالي».

«مجالس المفيد» ← «الأمالي».

(٢٤)

«مسائل الجارودية»

جارودیه شاخه‌ای از شیعیان زیدی مذهب و بر این عقیده‌اند که پس از حضرت وصی و حسنین (علیهم السلام) امامت در فرزندان امام حسن و امام حسین (علیهم‌السلام) است، بر خلاف شیعهٔ امامیه که معتقد است بعد از امام مجتبیٰ و سیدالشهداء (سلام الله علیهما) امامت منحصر به فرزندان حضرت سیدالشهداء (علیهم السلام) است.

شیخ مفید، این رساله را در ردّ جارودیه ـ که ظاهراً تنها فرقهٔ موجود زیدیه در زمان ما هستند ـ نگاشته و طیّ شانزده سؤال، با عنوان «قالت الجارودية» پاسخهای خود را با سرفصل «قالت الإمامية» بیان کرده و به دنبال آن مطالبی در حدود دو صفحه و نیم، در دو فصل، با عنوان «فصل» آورده است.

در مجموعهٔ خطی شمارهٔ ٧٨ و ٢٤٣ از این رساله با عنوان‌های: «الكلام على الزيدية» و «مختصر من الكلام على الزيدية» یاد شده است. نجاشی نیز، در عداد تألیفات مفید، از دو رساله در این موضوع نام برده: یکی به نام «المسألة على الزيدية» (ص٤٠٠) و دیگری به نام «مسائل الزيدية» (ص ٤٠١) که ظاهراً یکی از این دو همین رسالهٔ مورد بحث است، گرچه احتمال یکی بودن این دو بعید نیست.

شیخ آقا بزرگ تهرانی، گرچه به پیروی از نجاشی، از آن با عنوان «مسائل الزیدیة» یاد کرده، ولی می‌نویسد:

«حق این است که آن را «مسائل جارودیه» بنامیم نه مطلق زیدیه، زیرا بحث در این رساله تنها با زیدیهٔ جارودیه است نه با هر زیدی» (ذریعه، ج ۲۰، ص ۳۵۱).

* این رساله، سالها پیش در نجف با نام «المسائل الجارودیة» چاپ شده که اوّلاً در نام آن مسامحه‌ای صورت گرفته، زیرا ظاهراً کلمهٔ «مسائل» مضاف به «الجارودیة» است و باید بدون الف و لام باشد: «مسائل الجارودیة» یعنی مسایل فرقهٔ جارودیه، نه مسایل منسوب به جارود، بر خلاف «المسائل الصاغانیة» و مانند آن که صفت و موصوف است و نجاشی نیز به این نحو از آن اسم می‌برد. اما از رسالهٔ مورد بحث ـ بنابر یک احتمال ـ به «مسائل الزیدیة» تعبیر می‌کند نه «المسائل الزیدیة».

ثانیاً معلوم نیست به چه دلیلی چهار پرسش و پاسخ آخر رساله ـ از ۱۳ تا ۱٦ با دو فصل پایانی آن ـ جدا شده و با عنوان مستقل «الثقلان: الکتاب والعترة» به چاپ رسیده است.

البته ناگفته نماند که نجاشی در عداد تألیفات مفید، از اثری به نام: «کتاب مسألة في معنی قوله: إنّي مخلّف فیکم الثقلین» نام برده (ص ٤٠١) که بعید نیست مقصود از آن همین قسمت پایانی «مسائل الجارودیة» باشد که با عنوان مستقل «الثقلان» چاپ شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله و حمدله ـ: «اتّفقت الشیعة العلویة من الإمامیة والزیدیة الجارودیة علی أنّ الإمامة کانت عند وفاة النبي (صلی الله علیه وآله) لأمیرالمؤمنین علي بن أبي طالب (علیه‌السلام)، و أنّها کانت للحسن بن علي (علیه السلام) من بعده، وللحسین بن علي بعد أخیه (علیهما السلام)، وأنّها من بعد الحسین من ولد فاطمة (علیها السلام) لا تخرج منهم إلی غیرهم... ثم اختلف هذان الفریقان بعد الذي

ذكرناه، من اتفاقهم على ما وصفناه، فقالت الإمامية: إنّ الإمامة بعد الحسين (عليه‌السلام) في ولده لصلبه خاصّة دون ولد أخيه الحسن (عليه السلام) وغيره من إخوته...».

انجام: «وهذا بيّن بحمدالله ومنّه لمن كان له عقل يدرك به الأشياء، وهو طرف من جملةٍ قد بسطتُها في غير هذا الكتاب من كتبي وأماليّ في الإمامة، واستقصيت فيها الكلام، والله المحمود وهو المستعان، وصلى الله على سيّدنا محمد بن عبدالله سيّد البشر وعلى أخيه علي بن أبي طالب الطاهر المطهّر، وعلى ذرّيته الأبرار الصفوة من عترته...، وسلّم».

یک ● رسالهٔ ششم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۸ برگ، از برگ ۷۸ تا ۸۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ ششم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۷ برگ، از برگ ۷۹ تا ۸۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رسالهٔ چهاردهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

در آخر این رساله از مجموعه، یادداشت مقابلهٔ ماه صفر ۱۰۶۳ دیده می‌شود.

۸ برگ، از برگ ۹۰ تا ۹۸.

نيز ← ذيل «أجوبة المسائل السروية».

***

«المسائل الحاجبية» ← «أجوبة المسائل العكبرية».

«المسائل السروية» ← «أجوبة المسائل السروية».

«المسائل الصاغانية» ← «أجوبة المسائل الصاغانية».

«المسائل العكبرية» ← «أجوبة المسائل العكبرية».

«مسائل العويص» ← «العويص في الأحكام».

(۲۵)
«مسارّ الشیعة»

شیخ آقا بزرگ تهرانی از این کتاب با عنوان «مسارّ الشیعة في مختصر تواریخ الشریعة» یاد کرده («ذریعه» ج ۲۰، ص۳۷۵) و از عنوان «التواریخ الشرعیة» به آن ارجاع داده است («ذریعه» ج ٤، ص٤٧٥). ولی نجاشی نام «کتاب تاریخ الشریعة» و ابن شهرآشوب نام «التواریخ الشرعیة» را برای آن برگزیده‌اند. و شیخ طوسی در فهرست از آن نامی به میان نیاورده است.

محتوای این اثر ذکر تاریخ اعیاد و وفیات معصومان (علیهم‌السلام) و جنگهای پیامبر خدا (صلوات الله علیه) به ترتیب روزهای هر ماه است، و به دلایلی از ماه مبارک رمضان آغاز شده است.

تاریخ ختم تألیف این اثر در نسخهٔ شمارهٔ ۱۳۲۸ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ششم ربیع الأول ۳۹۹ ذکر شده است. بدرستی روشن نیست که خود مفید چه نامی برای آن برگزیده‌اند، ولی آنچه مسلم است اینکه انتخاب نام «مسارّ الشیعة» برداشت ناتمامی از دیباچهٔ کتاب به وسیلهٔ متأخران است؛ زیرا کتاب منحصر به ذکر تاریخ مناسبت‌های مسرّت بخش مانند تولدها نیست بلکه حوادث غمبار را هم آورده است، چنانکه از آغاز

کتاب نیز این نکته معلوم می‌گردد. ثانیاً منحصر به ذکر تاریخ‌ها نیست بلکه اعمال مناسب آنها را هم ذکر کرده است، همچنانکه شیخ مفید در دیباچهٔ آن به این نکته تصریح کرده، آنجا که می‌گوید: «علی ما ذکرت من الحاجة إلی مختصر في تاریخ أیّام مسارّ الشیعة وأعمالها من القرب في الشریعة، وما خالف في معناه».

به هر حال، عنوان «مسارّ الشیعة» از دیباچه گرفته شده، و عنوان مذکور در رجال نجاشی و معالم‌العلماء نیز با توجه به محتوای آن است، گرچه هیچ کدام دقیق و کامل نیست مگر با ارتکاب نوعی مجاز و تغلیب.

▪این کتاب، بارها چاپ شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ : «الحمد لله علی ما بصرنا من حکمته، وهدانا إلیه من سبیل رحمته، ویسّره من طاعته... وبعد، فقد وقفت (أیّدك الله سبحانه) علی ما ذکرت من الحاجة إلی مختصر في تاریخ أیّام مسارّ الشیعة وأعمالها من القُرب في الشریعة وما خالف في معناه، لیکون الاعتقاد بحسب مقتضاه...».

انجام: «جواد کریم، و روي أنّ من صلّی هذه الصلاة في لیلة النصف من شعبان، غفرالله تعالی ذنوبه وقضی حوائجه وأعطاه سُؤله؛ کرماً منه علی عباده، ومنّاً علیهم».

یک ● رسالهٔ دوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۸۸۲

نسخ حسن بن إبراهیم یزدی اردکاني، در دهم ربیع‌الآخر ۱۲۸۹ (پایان کتاب اول مجموعه، برگ ٦٤)، عناوین نوشته نیست.

۱۵ برگ، از برگ ٦٤ تا ۷۹، ١٤ سطری، ۱۷ × ۱۱ سم.

دو ● رسالهٔ سوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۵۵٤۹

نستعلیق محمد شریف الحامد بن محمد نصیر سرکاني در روز شنبه نهم محرم ۱۰۷۰، عناوین نوشته نیست. نسخهٔ بیاضی، بر روی برگ اول مجموعه تملّك محمد بن أبي‌الفتح

حسینی خوراسکانی (= خراسکانی) به تاریخ ۱۱۳۹ با مهر یبضوی وی دیده می‌شود.
۷ برگ، از برگ ۵۰ تا ۵٦، سطور مختلف، ۲۲/۵ × ۱۲/۵ سم.

سه ● رسالهٔ چهارم از مجموعهٔ شمارهٔ ۵٦۵۷

نسخ خوانا، کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم،[۲۰] در پایان رساله نشانهٔ بلاغ دارد، بر روی برگ آخر مجموعه، تملّک معصومعلی بن علی عسکر در شعبان ۱۱۸۷ دیده می‌شود.

۷ برگ، از برگ ۲۱٤ تا ۲۲۱، ۲٤ سطری، ۲۲ × ۱٤ سم.

***

«مسألة الدامغاني وجوابها» ← «خبر مارية القبطية».

«مسألة في تفضيل أميرالمؤمنين (عليه‌السلام)» ← «تفضيل أميرالمؤمنين(عليه‌السلام)».

«مسألة في جواب الدامغاني» ← «خبر مارية القبطية».

«مسألة في النصّ على علي (عليه‌السلام)» ← «النصّ على علي (عليه‌السلام)» (۱).

«مسألة أُخرى في النص على علي (عليه‌السلام)» ← «النصّ على علي (عليه‌السلام)» (۲).

---

۲۰ ـ در «فهرست کتابخانه» ج۱۵، ص۵۹ به استناد پایان رساله هشتم این مجموعه، تاریخ کتابتش ۹٦۰ ذکر شده، ولی رسالهٔ هشتم مجموعه، رسالهٔ مناسک حج کبیر شهید ثانی است و تاریخ ۹٦۰ سال تألیف رساله است نه کتابت آن.

النصف من شعبان غفر الله سبحانه ذنوبه وقضى حوائجه واعطى سؤله بالمحمد

الحمد لله رب العالمين وقد وقع الفراغ من تنميق هذه النسخة الشريفة العبد الضعيف

الكاسد الجاني محمد شريف الحامد بن محمد تقي سركاشاني ويرجو من الله

العفو والرحمة والغفران له ولوالديه انه رب مجيب

غفور رحيم في يوم السبت تاسع شهر محرم الحرام

سنة سبعين والف من الهجرة النبوية صلى

الله عليه واله وسلم تسليما

كثيرا كثيرا

تم تم

كتابخانه عمومى آيت الله العظمى
مرعشى نجفى . قم

تصوير صفحة آخر مسار الشيعة در مجموعة شمارة ٥٥٤٩

(۲۶)

«المسح على الرجلين»

نجاشی از این رسالهٔ کوتاه با عنوان «کتاب مسألة في المسح على الرجلين» یاد کرده (ص۳۹۹) ولی شیخ در فهرست و ابن شهرآشوب در معالم‌العلماء از آن نامی نبرده‌اند. شیخ آقا بزرگ تهرانی با عناوین «مسألة في المسح على الرجلين» («ذریعه» ج۲۰، ص۳۹۳) و «مسح الرجلين» («ذریعه» ج۲۱، ص۱۷) و «الردّ على النسفي» («ذریعه» ج۱۰، ص۲۳۰) از آن یاد کرده است، و چون محتوای این اثر پاسخ به سخن ابوجعفر نسفی عراقی، عالم سنّی معاصر شیخ مفید، است احتمال داده است که «الردّ على النسفي في غسل الرجلين» نام دیگر همین رساله باشد که باید گفت این مطلب قطعی است، خصوصاً با توجه به اینکه در برخی نسخه‌های خطی، از این رساله با عنوان «الردّ على النسفي» یاد شده است.

بر روی برگ اول نسخهٔ شمارهٔ ۱۰/۷۸ چنین آمده:

«مسألة في المسح على الرجلين جَرَتْ بينه وبين الشيخ أبي جعفر النسفي في مجلس السيد الشريف المرتضى (رضي الله عنه)».

چنانکه از آغاز رساله برمی‌آید، در مجلس شیخ مفید شخصی از نسفی راجع به حکم پاها در وضو سؤال کرد و نسفی در مقام جواب گفت که باید آنها را شست! سائل از وی پرسید که دلیل این حکم چیست؟ نسفی پاسخ داد: سخن [منسوب به] پیامبر که پس از وضو همراه با شستن پاها فرمود: «هذا وضوء لا يقبل الله الصلاة إلاّ به». شیخ مفید بتفصیل در مجلس با وی بحث کرده و مطالبی را نیز، که بعد از انقضای مجلس مناظره فرموده، بدان افزوده است.

* این رساله تاکنون چاپ نشده است.

آغاز: «سأل بعضُ أهل مجلس الشيخ أبي عبدالله... أبا جعفر المعروف بالنسفي العراقي، فقال له: ما فرض الله تعالى من الوضوء في الرجلين...».

انجام: «في تأويل كلام أميرالمؤمنين (عليه‌السلام) و دليل صحة ما ذكرناه منه، والحمدلله رب‌العالمين وصلى الله على محمّد وآله الطاهرين وسلم تسليماً كثيراً».

یک ● رسالهٔ دهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۶ برگ، از برگ ۱۲٤ تا ۱۳۰.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ دهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲٤۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۲ برگ، از برگ ۱۲۲ تا ۱۲۳.

این نسخه ناقص الأول است و بیش از دو برگ از آغاز آن افتاده است.

آغاز موجود: «تفصيل ما... عليه الكلام في قول أميرالمؤمنين (عليه‌السلام)».

سه ● رسالۀ هجدهم از مجموعۀ شمارۀ ۲۵۵

نسخ عبدالحميد بن محمد مقيم خطيب عبدالعظيمی در ۱۰۵۶.

۸ برگ، از برگ ۱۲۰ تا ۱۲۷.

نيز ← ذيل «أجوبة المسائل السروية».

[illegible] بن غياض

بلية على رأس علي بن أبي طالب عليه السلام ه غياض عن أبيه قال من علم من علي بن أبي طالب

علم بملاء فيهم سلمان رحمة الله عليه فقال لهم سلمان تقوموا [illegible]

تحذوا بحجزة هذا فوالله لا يخبركم بسر نبيكم صلعم غيره ه

سالم بن أبي حفصة قال لما هلك أبو جعفر محمد بن علي الباقر عليهما

السلام قلت لأصحابي انتظروني حتى أدخل على أبي عبد الله جعفر بن

محمد ما عزيته فدخلت عليه فعزيته ثم قلت إنا لله وإنا إليه راجعون

ذهب والله من كان يقول قال رسول الله صلعم فلا يسأل عمن

بينه وبين رسول الله صلعم لا والله لا نرى مثله أبدا قال فسكت

أبو عبد الله عليه السلام ساعة ثم قال قال الله عز وجل إن من عبادي

من يتصدق بشق تمرة فأربيها كما يربي أحدكم فلوه حتى أجعلها

له مثل أحد فخرجت إلى أصحابي فقلت ما رأيت أعجب من هذا

كنا نستعظم قول أبي جعفر قال رسول الله صلى الله عليه وآله

وسلم بلا واسطة فقال لي أبو عبد الله قال الله عز وجل

بلا واسطة ه المفضل بن عمر الجعفي قال سمعت أبا عبد

الله جعفر بن محمد عليهما السلام يقول لا يكمل إيمان العبد

حتى يكون فيه أربع خصال يحسن خلقه ويسخي نفسه ويمسك

الفضل من قوله ويخرج الفضل من ماله ه ۝ ه

۝ تمت أمالي شيخنا الأعظم الأزهد الأعلم المفيد

محمد بن النعمان قدس الله سره بخط الأستاد على يد العبد الضعيف

الفقير علي بن حسن بن أحمد بن إبراهيم بن [illegible] هجرية [illegible]

ذي القعدة الحرام [illegible] خمس وخمسين وسبعمائة [illegible]

[illegible] الله [illegible] والحمد لله وحده وصلى الله

على أطيب المرسلين [illegible]

دعا له ولوالديه وللمؤمنين والمؤمنات [illegible]

تصویر صفحهٔ آخر «الأمالی» شمارهٔ ۱۴۰۰

(۲۷)

«معنی المولی»

هیچ یک از نجاشی و شیخ و ابن شهرآشوب از این رساله نامی نبرده‌اند. محتوای این اثر بحث در بارهٔ کلمهٔ «مولی» است که در حدیث شریف غدیر وارد شده است. مفید در این موضوع رسالهٔ دیگری نیز به نام «أقسام مولی في اللسان» دارد که از رسالهٔ مورد بحث مختصرتر است و پیشتر معرّفی شد.

ما بر اساس محتوای رساله، نام «معنی المولی» را برای آن برگزیدیم ولی چون مناظره‌ای است بین مفید و مردی از بهشمیه، شیخ آقا بزرگ از آن با نام «مناظرة الشیخ المفید مع الرجل البهشمي» یاد کرده است («ذریعه» ج ۲۲، ص ۳۰۳).

در نسخه‌ای قدیمی و نفیس یعنی مجموعهٔ شمارهٔ ۲٤۳، از این رساله چنین نام برده شده است: «مسألة جرَتْ بینه و بین القاضي البهشمي قاضي القضاة». نیز بر روی برگ اول رساله در همین مجموعه، به خط کاتب نسخه، نوشته شده است:

«مسألة جرتْ بین الشیخ المفید (رضي الله عنه) وبین القاضي بن... البهشمي في الإمامة، ومعنی لفظة «مولی» في یوم الغدیر».

شیخ مفید در این رساله پس از نقل آنچه در مجلس مناظره رد و بدل شده، چند فصل به آن افزوده است.

* این رساله چاپ شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «قال الشيخ المفيد (رضي الله عنه): أنكر رجلٌ من البهشمية ـ ضمّنا وإيّاه وجماعةٌ من المعتزلة والمجبرة مجلسٌ ـ أن يكون قول رسول الله (صلى الله عليه وآله): من كنت مولاه فعلي مولاه، يحتمل الإمامة أو فرض الطاعة والرئاسة...».

انجام: «على لفظة مولى للإجماع خاصّةً، دون ما كان بعدها ممّا رووه، وأقلّوا من الاحتجاج به لموضع الخلاف، وهذا مالا يتوهّمه أحد، وبالله نستعين وصلّى الله على سيدنا محمّد النبي وآله الطاهرين وسلّم كثيراً».

یک ● رسالهٔ هفتم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۱۱ برگ، از برگ ۸٦ تا ۹٦.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ هفتم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱۰ برگ، از برگ ۸۷ تا ۹٦.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رسالهٔ پانزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

در آخر رساله یادداشت «بلغ مقابلة بنسخة سقیمة» دیده می‌شود.

۱۱ برگ، از برگ ۹۹ تا ۱۱۰.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي نهج السبيل الى معرفته ويسر ما دعا اليه من طاعته واعان
على شكر منته ونعمته بما ندب اليه من العمل في عبادته ورغب فيه من جزيل
ثواب جنته وهدى اليه بما اوضح عنه من حجته وصلى الله على خيرته
من بريته محمد سيد انبيائه وصفوته وعلى الائمة الراشدين من عترته
وسلم كثيرا وبعد فاني ممتثل ما رسمه السيد الامير الجليل اطال الله في
عز الدين والدنيا مدته وادام بالتأييد نصرته وقدرته وحرس من الغير
ايامه ودولته من جمع مختصر في الاحكام وفرايض الملة وشرايع الاسلام
ليعتمده المرتاد لدينه ويزداد به المستبصر في معرفته وتعيينه ويكون
اماما للمسترشدين ودليلا للطالبين وامينا للمتعبدين يفزع اليه في الدين
ويقضى به على المختلفين وان افتتحه بما يجب على كافة المكلفين من الاعتقاد
الذي لا يسع اهماله البالغين اذ هو اصل الايمان والاس الذي عليه
جميع اهل الاديان وبه يكون قبول الاعمال ويتميز الهدى من الضلال وبالله
استعين باب ما يجب من الاعتقاد في اثبات المعبود جلت
عظمته وصفاته التي باين بها خلقه ونفي التشبيه عنه وتوحيده واجب
على كل ذي عقل ان يعرف خالقه جل جلاله ليشكره على نعمه ويطيعه فيما دعاه
اليه فيعلم ان له صانعا صنعه واخترعه من العدم واوجده وانعم عليه

تصویر صفحهٔ اول «مقنعه» شمارهٔ ٢٣٦

(۲۸)
«المقنعة»

نجاشی (ص ۳۹۹) با تعبیر «الرسالة المقنعة»، و شیخ طوسی در فهرست با عنوان «کتاب المقنعة» و ابن شهرآشوب با عنوان «[ال] رسالة المقنعة» از این اثر یاده کرده‌اند.

همچنین شیخ در آغاز تهذیب ـ شرح مقنعه ـ از آن با تعبیر «رسالة شیخنا... الموسومة بالمقنعة» و «الرسالة المقنعة» یاد کرده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی آن را «المقنعة في الأُصول والفروع» نامیده («ذریعه» ج۲۲، ص۱۲٤) ولی قید «في الأُصول والفروع» توضیح محتوای کتاب است نه جزء آن.

شیخ مفید، این اثر را در پاسخ فردی، که از او با عنوان السید الأمیر الجلیل (أطال الله في عزّالدین والدنیا مدّته) نام می‌برد، در بارهٔ احکام نوشته و در آغازْ عقایدی را که اعتقاد به آن بر عموم مکلّفان واجب است به گونهٔ کاملاً کوتاه بیان کرده است. این اثر طی مقاله‌ای در مجلهٔ «نور علم» (شمارهٔ ٤٥، ص۱۲۷ ـ ۱٤٦) مفصّلاً معرفی شده است.

* مقنعه مفصل ترین کتاب فقهی موجود شیخ مفید است؛ بارها چاپ شده و اخیراً در قم، دفتر انتشارات اسلامی آن را تصحیح و چاپ کرده است ولی این تصحیح، مانند بسیاری از دیگر تصحیح‌های این ناشر، فنی نیست و ضرورت تصحیح مجدّد آن همچنان

باقی است.

آغاز ـ بعد از بسمله ـ: «الحمد لِلّه الذي نهج السبيل إلى معرفته، وبَشَّرَ ما دعا إليه من طاعته...».

انجام: «على إقرار فلان بن فلان و فلان بن فلان بجميع ما تضمّنه بعد أنْ قُرِئَ عليهما وسمعاه وأقرّا بفهمه ومعرفته في صحةٍ منهما وجواز أمر، طائعَيْنِ غير مكرَهَيْن، لا يُولّى على مثلهما، و ذلك في شهر كذا من سنة كذا».

یک ● شمارهٔ ۲۳۶

نسخ خوانا و کم غلط شریف محمد قلي ترکمان. تاریخ کتابت نامعلوم، عناوین به شنگرف، و بعضی از ادعیهٔ آن مشکول است.

بر روی برگ اولِ یادداشت ذیل دیده می‌شود:

«هو، دخل في نوبة الفقير إلى الله الغني، بهاءالدين بن محمد بن حمادي الليثي الجزائري (عفا عنهم بمنّه وكرمه) ۱۰۸٤».

۲۸٤ برگ، ۱۹ سطری، ۲٦ × ۱٦ سم.

دو ● شمارهٔ ۸۱۵

نستعلیق علی‌اکبر بن نورالدین محمد جرفادقاني، در حاشیه تصحیح شده، عناوین به شنگرف. بر روی برگ اولِ نسخه، یادداشت «من متملّكات الفقير إلى الله الواسع محمدصالح (عفي عنه)»، دیده می‌شود و بر روی برگ دوم نیز این یادداشت‌ها به چشم می‌خورد: «لقد انتقل إليّ هذا الكتاب سنة ۱۱۵۹، وأنا الفقير إلى الله الغني عبدالغني الثاني بن الحسن الحسيني بن عبدالغني الماضي (عفا الله عنهم) [يوم] يؤخذ بالنواصي»، همچنین مهر بیضوی «إنّ الله غنيّ عن العالمين ۱۰۸۸»، تملک ۱۱۹۹ و نیز تملّک حسن علی الحسینی به سال ۱۲۵۸.

۲۲۲ برگ، ۲۳ سطری، ۲۵ × ۱۳ سم.

سه ● کتاب سوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۲۱۹

نسخ محمدعلی بن محمدصالح، در شوال ۱۲٤۷ به امر سید علی محمد خلف امیر سید علی؛ روی برگ اول مهر بیضوی علی بن محمد علی الحسینی، و نیز این یادداشت دیده می‌شود: «این کتاب مقابله شده بر مرحوم صاحب ریاض است، زیرا اول و آخر هر کتابی [که در این مجموعه آمده] مزّین به خاتم مبارک ایشان است».

۷۰ برگ، از برگ ۳۵ تا ۱۰۵، ۳۳ سطری، ۳۰ × ۲۰/۵ سم.

چهار ● کتاب سوم از مجموعهٔ شمارهٔ ٤۳۳۲

نسخ محمدتقی، در شعبان ۱۲۳۱. روی برگ اول تملّک «محمدتقي بن عابد الگلپايگاني» به تاریخ ۱۲۵۷ دیده می‌شود. احتمالاً مجموعهٔ شمارهٔ ۲۲۱۹ از روی این مجموعه نوشته شده است.

۳۰ برگ، از برگ ۱۸ تا ٤۷، ۵۵ سطری، ٤۲ × ۲۹ سم.

پنج ● شمارهٔ ۷۱۰۵

نسخ، کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم، احتمالاً از سدهٔ دهم، عناوین به شنگرف، در حاشیه تصحیح شده، اندکی از پایان نسخه افتاده است و تا چهار سطر از مختصر کتاب وکالت را دارد.

۲۵۵ برگ، ۱۷ سطری، ۱۹ × ۱۳ سم.

شش ● کتاب اول از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۱۷۲

نسخ زیبا و بسیار خوانا، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت شب جمعه پانزدهم

ربیع‌الأوّل ۱۲۳۳ (پایان دومین رساله که آخرین رسالهٔ مجموعه است) عناوین به شنگرف، در حاشیه تصحیح شده، و بر روی برگ اول، این یادداشت:

«کتاب المقنعة لشیخ مشایخ الشیعة، الشیخ المفید (أعلی الله مقامه). وقد تملکته بفضل ربّي، وأنا الأقل محمدباقر بن محمد حسین، نجل الشیخ الفقیه الشیخ زین‌العابدین الحائري المازندراني في شهر ربیع الثاني ۱۳٦۷ هجریة قمریّة» و مهر بیضوی «محمدباقر بن محمد تقي الموسوي»، دیده می‌شود.

۱٦۷ برگ، از برگ ۱ تا ۱٦۷، ۲۳ سطری، ۱۲ × ۱٤/٥ سم.

•••

«مناظرة الشیخ المفید مع الرجل البهشمي» ← «معنی المولی».

«المناظرة مع الباقلاّني» ← «النصّ علی علي علیه السلام» (۱).

«المناظرة مع الرجل البهشمي» ← «معنی المولی».

(۲۹)
«المهـر»

هیچ یک از نجاشی و شیخ طوسی و ابن شهرآشوب از این رساله نامی نبرده‌اند. ولی در مقدمهٔ آقای خرسان بر «تهذیب» با عناوین «الردّ علی من حَدَّالمهر» (ج ۱، ص۲٦، شمارهٔ ۸۷) و «مسألة في المهر وأنّه ما تراضی علیه الزوجان»[۲۱] (ج ۱، ص۲۸، شمارهٔ ۱۳۲) یاد شده است. تهرانی هم در سه جا از «ذریعه» با این عناوین از آن نام برده است: «الردّ علی من حدّ المهر» (ج ۱۰، ص۲۲۷)؛ «مسألة في المهر و أنّه ما تراضیٰ علیه الزوجان» (ج ۲۰، ص۳۹٦)؛ «رسالة في المهر والردّ علی من حدّه» (ج۲۳، ص۲۹۵).

یکی از فاضلان معاصر شیخ، به نوعی مشخص بودن مهریه وحدّ داشتن آن معتقد بوده است. این نظریه به اطلاع شیخ مفید رسیده و او این رساله را در ردّ آن نگاشته، و اثبات کرده است که در مطلق عقد ـ اعم از موقّت و دایم ـ مقدار مهر بسته به توافق و رضایت طرفین است و قلّةً وکثرةً حدّی ندارد.

---

۲۱ ـ در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲۸۱ «... ما تراضیا علیه الناس» ذکر شده که اشتباه است و صحیح آن «...ما تراضیٰ علیه الناس».

• این رساله تاکنون چاپ نشده است.

آغاز - بعد از بسمله -: «ذکرتَ إعجابك أيها الأخ الفاضل بجواب ذلك الشيخ الفاضل، حين سُئل عن معنى قول الصادق (عليه السلام): «إنّ المهر ما تراضىٰ عليه الناس» أنّه ورد في حديث المتعة، و وجوب المهر فيها من درهم إلى عشرة دراهم، دون مهر النكاح. وهذا غلط عظيم...»

انجام: «علم الناس إلى علمه. وقال (عليه السلام) لا يكون العالم عالماً حتى لا يحسد مَن فوقه، ولا يستحقر مَن دونه، وفيما بيّناه وشرحناه كفاية لمن ترك الهوى وأنصف من نفسه».

یک • رسالهٔ اول از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۶ برگ، از برگ ۲ تا ۷.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو • رسالهٔ نوزدهم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخِ محمد امین خوئی.

یک برگ، از برگ ۶۶ تا ۶۷.

این نسخه ناقص الأوّل است.

آغاز موجود: «قد اشتبه عليه، فالأولى أن يقف عند...».

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۳۰)
«میراث النبیّ (صلّی الله علیه وآله)»

در برخی نسخ خطی از این رساله با عنوان «مسألة في قوله: «نحن معاشر الأنبیاء لا نُوَرِّث» و مانند آن یاد شده است. نجاشی در عداد تألیفات مفید از رساله‌ای با نام «مسألة في میراث النبي (صلی الله علیه وآله)» یاد کرده، که ممکن است منظورش رسالهٔ مورد بحث باشد، ولی شیخ طوسی در فهرست و ابن شهرآشوب در معالم‌العلماء از آن نامی به میان نیاورده‌اند.

شیخ آقا بزرگ تهرانی هم از این اثر چنین اسم می‌برد: «مسألة في معنی نحن معاشر الأنبیاء لا نورّث» («ذریعه» ج ۲، ص ۳۹٤).

به هر حال، محتوای رسالهٔ بحث در بارهٔ حدیثی است منسوب به پیامبر خدا، که مورد استشهاد ابوبکر قرار گرفت آن هنگام که بناحق بر اریکهٔ خلافت تکیه زد و فدک را از حضرت صدیقهٔ طاهره (سلام الله علیها) غصب کرد. او با تمسک به این حدیث، غصب فدک را توجیه کرد و آن را به حضرت صدیقه (سلام الله علیها) بر نگرداند.

شیخ با وجوه گوناگونْ دلالت این حدیث را ـ بر فرضِ صدور آن ـ بر مدّعای ابوبکر و عامّه رد کرده است.

• این رساله سالها پیش در نجف چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله -: «ربّ یسّر. قال (رضي الله عنه): إذا سُلِّمَ للخصوم ما ادّعوه على النبي (صلى الله عليه وآله) من قوله: «نحن معاشر الأنبياء لا نُوَرِّث، ما تركناه صدقة» كان محمولاً على أنّ الذي تركه...»

انجام: «موافق لعموم القرآن فظاهره، وما ادّعاه المخالف دافع لعموم القرآن ومخالف لظاهره، وحمل السنّة على وفاق العموم أولى من حمله على خلاف ذلك؛ والله نسأل التوفيق. تمّت، والحمدلله ربّ العالمين...».

یک • رسالهٔ چهاردهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۲ برگ، از برگ ۱۵۶ تا ۱۵۷.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو • رسالهٔ بیست و دوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۲ برگ، از برگ ۱۵۸ تا ۱۶۰.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

سه • رسالهٔ دوم از مجموعهٔ شمارهٔ ۶۸۷

نسخ شمس الدین محمّد طالقانی، تاریخ کتابت نامعلوم، در حاشیه تصحیح شده.

کاتب نسخه این رساله را پیوسته به «الفصول المختارة»، که کتاب اول این مجموعه است، نوشته و تنها با بسمله آن را جدا کرده و هیچ عنوانی به آن نداده است. به علاوه، پس از این رساله هم قسمتی از «الإفصاح» را نوشته و به طوری به کتاب بعدی پیوسته و

آمیخته است که بخشی از یک سطر، متعلق به این رساله و بخشی متعلق به «الإفصاح» است. البته نسخه‌ای که کاتب از روی آن نوشته چنین وضعی داشته است نه اینکه بر اثر صحافی و جابجا شدن صفحات مجموعه رخ داده باشد.

۳ برگ، از برگ ۲٦۱ تا ۲٦۳.

نیز ← ذیل «الإفصاح في الإمامة».

چهار ● رسالهٔ هشتم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ محمد امین خوئی.

۲ برگ، از برگ ۳۳ تا ۳۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

۳۰۴

فهو من رسول الله صلى الله عليه وآله ومن قلح في نبوته لفر
من ناحيتهم حلال الدم اجرى لو سبا هم بريه ... ان يسوع
لهم ما ذكرنا ... لو كان الذي سبا هم قادحين في امامته
صلع امير المومنين سلام الله عليه من سبيهم لكن الامر
خلاف ذلك ... واما حكمهم في مجالسهم فانه لو فعل الامر عليهم
لحكمون حكما واحدا الفعل اذا كلم له والبه دونهم والله
الموفق ... ما ... كتب ... هذه المسئله احمد ... ها
وللسيد ... حسب ما املاها رضى الله عنه
وصلى الله على سيدنا محمد النبي وآله

وقف كتابخانه عمومى آية الله العظمى
مرعشى نجفى – قم

تصوير آخرين صفحهٔ مجموعهٔ شمارهٔ ۲۴۳

(۳۱)
«النّصُّ على علي (عليه السلام)» (۱)

دو رسالهٔ بسیار مختصر، هر کدام کمتر از دو صفحهٔ متوسط، از شیخ مفید در دست است که در نسخه‌های خطی از آن دو به این صورت یاد شده است:

- «مسألة من كلامه (رضي الله عنه) في النصّ على علي أميرالمؤمنين (عليه‌السلام) سأله عنها الباقلاّني...»؛
- «مسألة أُخرى في النصّ عن الشيخ المفيد (رضي الله عنه)، سأل سائل فقال: إذا كان رسول الله...».

و در پایان رسالهٔ دوم آمده است: «قال من كتب خطّه: هذه المسألة اختصرها كاتبها وليستْ مستوفاةً حسب ما أملاها (رضي الله عنه)».

در فهرست میکرو فیلم‌های کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران (ج ۲، ص۱۲۷) ضمن معرفی مجموعهٔ ۳۳۴۳، از رسالهٔ اول با عنوان «إبطال الشبهة» نیز یاد شده است.

رسالهٔ اول، پاسخ به این سؤال است که «راویان نصّ بر امامت حضرت امیر (علیه‌السلام) زیاد بوده‌اند یا کم؟ اگر کم بوده‌اند احتمال تبانی و توافق آنها بر دروغ رواست، و اگر زیاد بوده‌اند پس چرا حضرت وصی (علیه‌السلام) با کمک آنها به جنگ با

دشمنانش بر نخاست؟ و چه مصلحتی در قیام نکردن آن حضرت بود»؟

و در رسالهٔ دوم از این سؤال پاسخ داده شده است که «اگر به نظر شیعه، پیامبر خدا حضرت امیر (علیه‌السلام) را به جانشینی خود منصوب فرمود، پس چرا آن حضرت برای احقاق حق خود قیام نکرد؟ اگر بگویید اختیاراً قیام نکرده است، نسبت تضییع امر خدا و رسول به آن حضرت داده‌اید؛ و اگر بگویید اضطراراً قیام نکرد، نسبت ترس و ضعف به او داده‌اید...، افزون بر این چرا حضرت امیر عطایای خلفا را قبول، و با اسیران جنگهای آنها نکاح کرد و پشت سرشان نماز خواند و در مجالسشان حاضر شد؟ آیا همهٔ اینها نشانهٔ آن نیست که نصّی در کار نبوده است؟»).

چنانکه ملاحظه می‌شود، در هر دو رساله به مسألهٔ وجود نصّ بر امامت حضرت امیر و پاسخ به شبهات آن پرداخته شده و هر دو پاسخ به سؤال و ایرادی است که در این زمینه شده است. در صدر رسالهٔ اول تصریح شده که باقلاّنی از شیخ مفید چنان مسأله‌ای پرسیده. و در پایان رسالهٔ دوم، در نسخه‌های خطی موجود، تصریح شده که این، همهٔ آنچه شیخ مفید در این زمینه املاکرده نیست بلکه مختصر آن است. بنابر این بعید نیست مفید در مجلس ـ یا مجالس ـ مناظره‌ای به این گونه شبهات پاسخ داده باشد و هر کدام از کاتبان، بخشی از آن را یادداشت کرده باشند نه اینکه دو رسالهٔ جداگانه ـ آن هم با این اختصار ـ در این باره تألیف یا املاء کرده باشد.

به هر تقدیر، چون در رسالهٔ اول تصریح شده که پاسخ به سؤال باقلاّنی ـ یعنی قاضی ابوبکر محمد بن طیّب، متوفای ۴۰۳، صاحب کتاب تمهید ـ است؛ شیخ آقا بزرگ تهرانی از آن به عنوان «جواب الباقلاّني» یاد کرده است («ذریعه» ج ۵، ص ۱۷۷).

از سوی دیگر، رسالهٔ دوم را، که در نسخ خطّی «مسألة أُخرى في النصّ» معرفی شده، «النصّ على علي (عليه السلام)» نامیده است. («ذریعه» ج ۲۴، ص ۱۷۲).

به هر حال، نجاشی در شمار تألیفات مفید از «مسألة في النصّ الجليّ» یاد کرده (ص ۴۰۱) که محتمل است مراد او یکی از ـ یا هر دوی ـ این رساله‌ها بوده است.

همچنین ابن شهرآشوب در معالم العلماء در عداد تألیفات مفید از «المسألة المقنعة في إثبات النص» یادکرده که بخوبی روشن نیست مقصودش همین رساله‌ها بوده است یا دیگری؟

* این رساله چاپ شده است.

آغاز ـ بعد از بسمله و حمدله ـ: «إنْ قال قائل: أخبرونا عن أسلافكم في النصّ أكثير أم قليل؟ فإنْ قلتم: قليل، قيل لكم: فلا تنكرون أنْ يتواطؤوا على الكذب... الجواب ـ وبالله الثقة ـ: قيل له...»

انجام: «والحسين عند الله أعظم من ناقة صالح، لم يكن الجواب إلاّ ما ذكرناه من المصلحة وما علمه الله من بقاء...».

یک ● رسالهٔ نوزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

یک برگ، از برگ ١٦٨ تا ١٦٩.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ هجدهم از مجموعه شمارهٔ ۲۴۳

نسخ پیش از ٨٨٨، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

یک برگ، از برگ ۱۵۲ تا ۱۵۳.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رسالهٔ بیست و هفتم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵٦.

یک برگ، از برگ ۱۷۲ تا ۱۷۳.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رسالهٔ هفدهم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ محمد امین خوئی.

یک برگ، برگ ٦۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۳۲)
«النَّصُّ على علي (عليه السلام)» (۲)

در معرفی رسالهٔ «النَّصُّ على علي (عليه السلام)»(۱) در بارهٔ این رساله نیز، در حدی که از وظایف فهرست نگار است، سخن گفته شد.

* این رساله، تاکنون چاپ نشده است.

آغاز ـ بعد از بسمله و حمدله ـ: «سأل سائل فقال: إذاكان رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلّم) عندكم قد نصّ على أميرالمؤمنين (سلام الله عليه) واستخلفه على أُمّته فلِمَ قَعَدَ عن حقٍّ له... الجواب: قيل له...»

انجام: «يحكمون حكماً واحد لفعلٍ، إذا الحكم له وإليه، دونهم وبالله التوفيق. قال من كتب خطّه: هذه المسألة اختصرها كاتبها وليست مستوفاةً حسب ما أملاها (رضي الله عنه) وصلّى الله على سيدنا محمد النبي وآله».

یک ● رسالهٔ بیستم از مجموعه شمارهٔ ۷۸

نسخِ کم غلط، کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم.

یک برگ، برگ ۱۶۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالهٔ نوزدهم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲٤۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

یک برگ، از برگ ۱۵۳ تا ۱٥٤.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

این رساله، آخرین رسالهٔ این مجموعهٔ نفیس و قدیمی است.

سه ● رسالهٔ بیست و هشتم از مجموعهٔ شمارهٔ ۲٥٥

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰٥٦.

یک برگ، از برگ ۱۷۳ تا ۱۷٤.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رسالهٔ هجدهم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ محمد أمین خویی.

تنها کمتر از یک صفحه از اول این رساله در این مجموعه کتابت شده است.

نیم برگ، روی برگ ٦٦.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

خاتمـه

ردّ انتساب دو کتاب به شیخ مفید

۱) النکت الاعتقادیة

تردیدی نیست که شیخ مفید رساله‌ای در کلام دارد به نام «النکت في مقدّمات الأُصول» و نجاشی (ص ۳۹۹) و ابن شهرآشوب در معالم العلماء با همین نام از آن یاد کرده‌اند، چنانکه در برخی نسخه‌های خطی آن نیز عیناً همین نام آمده است.

این رساله تاکنون منتشر نشده ولی تصحیح شده و همزمان با برپایی کنگره شیخ مفید، منتشر خواهد شد.

از سوی دیگر، سالها پیش، رساله‌ای با نام «النکت الاعتقادیة» به عنوان یکی از تألیفات شیخ مفید به تصحیح مرحوم هبة الدین شهرستانی در بغداد چاپ شد و پس از آن نیز بارها ـ و بعضاً با ترجمهٔ فارسی آن ـ به چاپ رسید و مسلّم می‌نمود که تألیف شیخ مفید است.

(از این به بعد هر جا تعبیر «النکت الاعتقادیة» ذکر شد همین رساله منظور است)

از این رسالهٔ دوم، هفت نسخه در کتابخانه موجود است و در «فهرست کتابخانه» (ج ۲، ص ۱۱۹ و ص ۲۷۹؛ ج ۳، ص ۲۹۸؛ ج ۷، ص ۲۱۸؛ ج ۱۳، ص ۱۶۱؛ ج ۱۵، ص ۱۸۵؛ ج ۱۷، ص ۲۰٦) از آثار شیخ مفید دانسته شده است. ولی شواهد، دلایل و مؤیداتی هست که نشان می‌دهد این رساله ـ یعنی همان «النکت الاعتقادیة» مصحَّحِ مرحوم شهرستانی ـ تألیف شیخ مفید نیست.

این شواهد عبارتند از:

۱ ـ شیخ مفید، تنها یک رساله به نام «النکت في مقدمات الأُصول» داشته، نه دو رساله، و نسخهٔ خطی قدیمی آن موجود است و در نسخه‌های خطی آن تصریح شده که تألیف شیخ مفید است بنابراین دلیلی ندارد که «النکت الاعتقادیة» را هم تألیف وی بدانیم.

۲ ـ ظاهراً در هیچ یک از نسخه‌های خطیِ «النکت الاعتقادیة» و قطعاً در هفت نسخهٔ موجود در کتابخانهٔ مرحوم آیة الله مرعشی (قدّس سرّه) ذکر نشده که این اثر تألیف شیخ مفید است. بلکه بعکس، در نسخهٔ خطی شمارهٔ ۲۰٦ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، تصریح شده که تألیف فخر المحققین فرزند مرحوم علامهٔ حلّی (رضوان الله علیهما) است و از آن با عنوان عقائد فخرالدین یاد شده است («فهرست کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی» ج ۱، ص ۱۷٤، چ دوم).

۳ ـ در هیچ یک از مجموعه‌های خطی کتابخانه، که این رساله ضمیمهٔ آنهاست، رسالهٔ دیگری از مفید نیست ولی در بعضی از آنها آثار فخرالمحققین و علامهٔ حلّی به چشم می‌خورد.

٤ ـ «النکت في مقدمات الأُصول» از لحاظ سبک و سیاق، مانند دیگر آثار شیخ مفید است و برخی مطالب مندرج در آن در دیگر آثار مفید آمده؛ ولی «النکت الاعتقادیة» این دو خصوصیت را فاقد است.

۵ ـ در هیچ یک از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه، این رساله عنوان «النکت الاعتقادیة» یا «النکت في مقدّمات الأُصول» ندارد بلکه در برخی تعبیر «رسالهٔ

اصول دین» (مانند نسخهٔ شمارهٔ ٦٦٣٧/٢) و در بعضی عنوان «کتاب الجوابيّة» (مانند نسخهٔ شمارهٔ ٤٩٦١/٢) دیده می‌شود.

افزون بر اینها هیچ یک از نسخه‌های موجود آن پیش از سدهٔ نهم کتابت نشده است.

نسخه‌هایی که از «النکت الاعتقادیة» در کتابخانهٔ مرحوم آیت الله مرعشی (قدس سرّه الشریف) ضمن مجموعه‌ای از رسائل، موجود است عبارتند از:

یک ● نسخهٔ شمارهٔ ٥١٤/٣

این مجموعه، در سالهای ۸۷۵ تا ۸۸۱ کتابت شده و در آن، رسالهٔ «سعدیه» علاّمهٔ حلّی قبل از «النکت الاعتقادیة» قرار دارد.

دو ● نسخهٔ شمارهٔ ٦٨٥/٤

این مجموعه، در حدود سال ۹۱۰ کتابت شده و ضمن آن «ارشاد المسترشدین» فخرالمحقّقین و چند اثر کلامی ابن ابی جمهور احسائی دیده می‌شود.

سه ● نسخه شمارهٔ ١١٢٦/١

این مجموعه، در سال ۹۰۲ کتابت شده و خط مبارک شهید ثانی بر پشت برگ ۱۰۸ آن دیده می‌شود. «نفلیّة» شهید اول و «معدن الجواهر» کراجکی از دیگر رساله‌های این مجموعه‌اند.

چهار ● نسخهٔ شمارهٔ ٢٦٤٤/٣

این مجموعه، در سالهای ۱۲۷۹ ـ ۱۲۸۰ نوشته شده است.

پنج ● نسخه شمارهٔ ۴۹۶۱/۲

برخی از آثار این مجموعه به سال ۹۶۰ کتابت شده و «شرح باب حادی عشر» تألیف فاضل مقداد هم ضمن آن است. در این نسخه بر روی برگ اول، از «النکت الاعتقادیة» به عنوان «کتاب الجوابیة» یاد شده است.

شش ● نسخهٔ شمارهٔ ۵۷۹۷/۳

این مجموعه در سال ۸۹۲ نوشته شده و در آن سعدیهٔ علامهٔ حلّی و «الفخریة في معرفة النيّة» تألیف فخرالمحققین نیز وجود دارد.

هفت ● نسخه شمارهٔ ۶۶۳۷/۲

این مجموعه به سال ۱۲۵۹ کتابت شده، و در پایانِ «النکت الاعتقادیة» نوشته شده است: «تمّت رساله اصول دین».

همانگونه که گفته شد، در هیچ کدام از این هفت نسخه، اثری از انتساب به شیخ مفید دیده نمی‌شود و در هیچ یک از آنها گفته نشده که تألیف شیخ مفید است، و نیز در هیچ کدام عنوان «النکت الاعتقادیة» یا «النکت في مقدّمات الأُصول» بر آنها نهاده نشده است.

نکته دیگر اینکه مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی (قدس سره) با اینکه در «ذریعه» (ج ۲۴، ص ۳۰۲) به پیروی از نجاشی، عنوان «النکت في مقدمات الأُصول» را بر گزیده، ولی آن را بر «النکت الاعتقادیة» منطبق دانسته است؛ مع الوصف یادآور شده که در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی نسخه‌ای از آن موجود است که بر پشت آن نوشته شده است: «عقائد فخرالمحققین بن العلاّمة الحلّي».

به هر حال، از آنجا که «النکت الاعتقادیة» بارها به نام شیخ مفید چاپ شده، کنگرهٔ شیخ مفید تصمیم گرفت ـ علاوه بر چاپ «النکت في مقدمات الأُصول» ـ آن را نیز ضمن سلسله مصنّفات شیخ مفید منتشر کند، و دوست دیرینه و فاضل گرامی، جناب آقای حاج شیخ احمد عابدی آن را تصحیح کرد، بنده نیز در تصحیح آن اندکی همکاری کردم ولی چون اینجانب واسطهٔ در اخذ و ایصال بودم در چاپ کنگره تنها نام بنده ذکر شده و نام ایشان به عنوان مصحّح نیامده است. از این‌رو بر خود لازم دانستم برای ضایع نشدن حق ایشان در اینجا این نکته را متذکر شوم.

۲) المـزار

در «فهرست کتابخانه» (ج ۲، ص ۱۰۰؛ ج ۳، ص ۱٤۱؛ ج ۹، ص ۹۵ و ص ۱۱۸؛ ج ۱۲، ص ۲۱۳ و ص ۲٦۱؛ ج ۱۳، ص ۱۳۷؛ ج ۲۰، ص ۱٦۹) هشت نسخه به شماره‌های ٤۹۰، ۹۵۰، ۳۳۱٤، ۳۳٤۲، ٤٦٤۲، ٤٦۷۵، ٤۹۳۸، ۷۸۱۱، به عنوان «مزار شیخ مفید» معرفی شده است؛ حال آنکه هیچ کدام از آنها مزار شیخ مفید نیست.

منشأ اشتباه فهرست، سخن شیخ آقا بزرگ تهرانی است («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۲۵). وی اوصافی را برای مزار شیخ مفید ذکر فرموده که منطبق با این نسخه‌هاست. اشتباه ذریعه هم از اشتباه «کشف الحجب» کنتوری (ص ۵۰۲) ناشی شده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی، پس از ذکر اوصاف و مشخصات این کتاب، گوید: «این مزار با زیارت جامعه کبیره پایان می‌یابد». («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۲۵) ولی این مشخّصات منطبق بر مزار شهید است نه مزار مفید؛ اگر چه نسخهٔ چاپی مزار شهید (قم، مدرسهٔ امام مهدی علیه السلام)، و تعدادی از نسخه‌های خطی آن در کتابخانه، فاقد زیارت جامعهٔ کبیره در پایان آن است، ولی به نظر می‌رسد برخی کاتبان آن را در پایان کتاب افزوده‌اند نه اینکه جزو مزار شهید باشد.

به هر حال، در این هشت نسخه نه تنها اثری از انتساب به شیخ مفید مشاهده نمی‌شود

بلکه در برخی تصریح شده که مزار شهید اول است. مثلاً در نسخهٔ شمارهٔ ۹۵۰، مرحوم آیت الله صفایی خوانساری (قدّس سره) نوشته‌اند: «هذا کتاب المزار للشيخ الأجل الشهيد محمد بن مكي العاملي، صاحب القواعد:...».

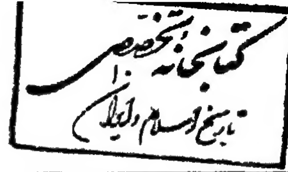
نیز در شماره‌های ۷۸۱۱؛ ۳۳۴۲ و ٤٦٤٢ تصریح شده‌است که مزار شهید اول است.

از میان این هشت نسخه، آغاز و انجام شماره‌های ٤٩٠؛ ۳۳۱٤؛ ۳۳٤۲؛ ٤٦٤۲ و ٤٦٧٥، با نسخهٔ چاپی مزار شهید اول برابر است ولی در پایان نسخه‌های شمارهٔ ۹۵۰؛ ٤۹۳۸ و ۷۸۱۱ زیارت جامعهٔ کبیره هم کتابت شده است.

اضافه می‌کنیم که شمارهٔ ٤۹۳۸ و ۷۸۱۱، فصل ۵، ٦ و ۷ باب دوم و نیز خاتمهٔ باب دوم مزار شهید را فاقدند، یعنی تنها تا صفحهٔ ۲٦٦ مزار چاپی شهید را دارا هستند.

وآخر دعویهم أنِ الحمد لله رب العالمين

فهرست

خاتمه

ردّ انتساب دو کتاب به شیخ مفید